

Галицька БРАМА

ВІСНИК У ПЬВОВІ

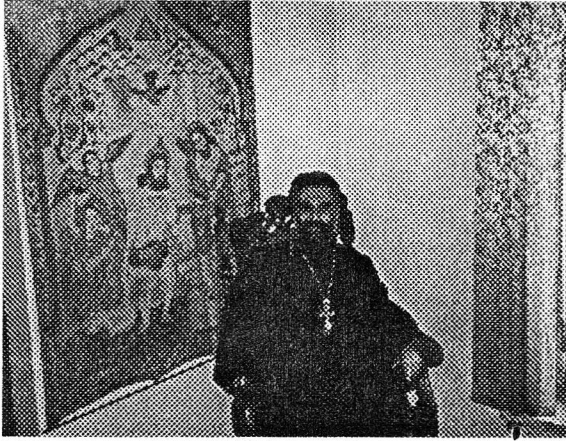
ВИДАВНИЦТВО «ЦЕНТР ЄВРОПИ»

Ціна договірна

Չգիտե՞ք, որ Աստուծու տաճար էք դուք,
եւ Աստուծու Հոգին է բնակուում ձեր մէջ:

(Перше послання св. Апостола Павла до Коринтян. 3:16)

"Ні вогонь, ні меч не зможуть відлучити нас від віри своєї"

— Ваше преосвященство, ми знаємо, що Вірменія готується незабаром святкувати 1700-ліття прийняття християнства. Нашим читачам цікаво дізнатися про основні етапи розвитку вірменської церкви.

— Вірменська Апостольська Церква — одна з найдавніших християнських церков, яка на протязі усієї історії християнства була і є невід'ємною частиною "Єдиної, Святої, Соборної і Апостольської Церкви".

Згідно з Святим Письмом перші зерна християнства на землі Вірменії були посіяні ще в часи Апостолів, і оскільки вірменський народ прийняв віру від апостолів — учнів Ісуса Христа, — вірменська церква називається Апостольською.

Незважаючи на переслідування і страсти перших християн, нове вчення у Вірменії отримало широке поширення. В прийнятті християнства вірменською державою визначну роль відіграли вірменський цар Трдат III і, звичайно ж, перший настоятель вірменської церкви Святий Григорій Просвітитель.

З прийняттям християнства пожвавилось духовне життя вірменського народу. Християнство сприяло розвитку літератури, культури, особливо сакрального мистецтва і архітектури. В 406 році святий Месроп Маштоц після довготривалої і пильної праці Божественним одкровенням створив вірменський алфавіт. Першим реченням, перекладеним і написаним вірменськими літерами було: "пізнати мудрість і навчання, зрозуміти слова розсудні" — перша строфа з першої глави книги Приповідок. Вірно сприймаючи сенс цієї настанови, вірменський народ на протязі всієї своєї історії використовував вірменську писемність як головну зброю в боротьбі проти чужоземних завойовників. Буквально через три десятиліття після створення писемності був здійснений переклад Біблії. За короткий строк з сирійської та грецької на вірменську мову перекладаються усі основні богословські та філософські праці. Паралельно з перекладами створюється і оригінальна література в різних галузях науки і культури — богословська, філософська, екзегетична (література, що тлумачить античні та біблійні тексти), історико-хронікальна, математична, астрономічна і т.п.

Наприкінці IV століття Вірменія була поділена між християнською Візантією і

зороастрійською Персією, а у 428 р. остаточно втратила свою державність. Перський цар в 440 р. направляє у Вірменію послання з вимогою прийняття зороастризму. У цьому ж році в Арташаті скликається Національно-церковний Собор для відповіді на цю вимогу. Собор вирішив, що в питаннях державних вірмени визнають владу перського царя, а

в релігійних — тільки свого живого Бога "і ніхто — ні вогонь, ні вода, ні меч ані ангели не зможуть відлучити їх від віри своєї". У травні 451 р. відбулася знаменита Аварайська битва — фактично перша в історії християнства війна за віру. Вірмени йшли на битву "За Христа і за Батьківщину", переконані, що "неусвідомлена смерть — це смерть, смерть же усвідомлена — це безсмертя". Війна тривала майже 30 років, і вірмени малочисельні, але сильні духом і вірою досягають того, що перси визнають право вірмен на свободу віросповідання християнства. "Аварайська битва" на протязі всієї історії Вірменії неодноразово повторювалась, але завжди завершувалась перемогою істинної віри і добра. Хоча нерідко, як наслідок, вірмени виявлялись розкиданими по усьому світі.

— **Ось ви сказали, що вірмени виявились розкиданими по усьому світі. Ми знаємо, що у Львові з давніх давен існує вірменська діаспора, а коли і як вона зароджувалась?**

— Перші вірменські переселенці з'явилися на гостинній львівській землі більше ніж 800 років тому. Тут жили вони своїм укладом і за своїми традиціями, зберігаючи рідну мову і культуру. Найважливішим фактором збереження національної самобутності далеко від батьківщини був неперервний і незмінний зв'язок з Вірменською Апостольською Церквою — Матір'ю з Святим Престолом Св. Ечміадзіна, який був і є безпосереднім духовним містком між Діаспорою і Батьківщиною.

В XI ст. спустошливі набіги сельджуків, падіння царства Багратидів, візантійська політика гоніння вірмен стали причиною ісходу нової хвилі вірмен з Батьківщини. Саме тоді проникають вони на північ — у Київську Русь і особливо в західні області, де місцеві жителі приязно зустрічали їх. В свою чергу вірмени-переселенці внесли свій потужний вклад у побудову нових міст і у розвиток їх економіки. Одним з цих міст є Львів. Найдавніші сліди вірменської колонії треба шукати на території Підзамча, тому що центр княжого міста розташовувався саме там. Тут існували і центри духовного життя вірмен — три церкви на Підзамчі. Найбільш древньою з них слід вважати храм Св. Анни. Існує версія, що на цій території ще в 1173 році була споруджена дерев'яна вірменська церква. Там же знаходились мона-

стир Ачкатар і церква Сурбхач. Велика кількість збережених рукописів, особливо з XVI—XVII ст., написаних в Сурбхачі, свідчать про те, що це був квітучий центр письменності і церковної науки.

Як відомо, наприкінці XIII ст. центр міста перенісся на південь від Высокого Замку. Вірменська дільниця в новому місті знаходилася в північно-східній його частині (до сьогодні збереглась вулиця Вірменська). Під час патріаршества Католикоса Усіх Вірмен Месропа I Артазеді багаті купці Акоп син Шахншаха з Кафі і Панос з Гайсараца (переселенці з Криму) на свої кошти у 1363 році в центрі вірменського кварталу побудували кам'яний храм Успенія Пресвятої Богородиці, про що залишили свідощтво, що побудована церква згідно з канонами вірменського віросповідання Св. Григорія Просвітителя і вірнопіддана Св. Ечміадзінському Первопрестолу.

Львівський вірменський храм, що зберігся до наших днів, стає кафедральним Собором і єпархіальним центром вірмен Русі, Валахії і Молдови. Львівська єпархія в січні 1364 року затверджується патріаршою Грамотою Католикоса Месропа I, а у 1367 році Декретом польського короля Казимира Великого. Існують відомості про архієпископа Григора, першого правлячого архієрея та його наступника, архієпископа Ованеса, що походив із знатного княжого роду. Про це свідчить патріарша Грамота Католикоса Теодороса II Кілікеці, датована 2 квітня 1384 року, де ще раз підтверджується призначення Ованеса на Львівську Кафедру.

Львівські вірмени були організовані в окремі громади, очолювані вїтом і радою старшин. Громада користувалась своїм вірменським правом. Одночасно львівські вірмени мали свою церковну організацію, очолювану єпископом, і ці дві структури разом керували життям Діаспори. Так, коли у 1467 році Католикос Арістакес II рукоположив єпископа Хачатура, у Львові знаходились легати Первопрестолу архієпископ Ананія і єпископ Товмас. З ними і з вїтом вірменської общини в монастирі Ачкатар були скликані збори щодо дій, обов'язків і прав нового архієрея.

Вірменська церква на протязі XIV—XVI ст., продовжуючи свою священну місію, мирно співіснувала в католицькому середовищі, чому сприяло добре відношення польських королів і властей до вірменської общини. На жаль, зовсім інакше складається доля общини, починаючи з кінця XVI ст., проте, я думаю, що це тема для окремої розмови.

На запитання редакції "Галицької брами" відповідав духовний наставник вірменської общини у Львові список Самвел Акович ОГАНЕСЯН

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ: ТИСЯЧОЛІТНІЙ ШЛЯХ

Вірмени — одна з найстародавніших індоєвропейських націй — мають п'ятитисячолітню історію. Надзвичайно міцне, сформоване ще на найдавніших етапах існування національне світосприйняття з одного боку, природне відчуття перспективи у світовому цивілізаційному потоці з другого боку, визначили їх життєвий шлях як відчайдушний прорив через усі перешкоди до магістральних напрямів світової культури. Активна взаємодія з цими напрямками, внесення свого унікального вкладу в них і творче засвоєння "чужого" досвіду забезпечили вірменам своєрідну роль у світовому історико-культурному процесі. Зберігаючи національну ідентичність, вони стали однією з провідних націй у світовій торгівлі, первісному нагромадженні капіталу і, водночас, "народом-перекладачем" у дипломатії та міжнаціональному культурному обміні. Історичні обставини — зруйнування стародавньої держави, розсіювання по світу, численні спроби примусової асиміляції, геноциду — внесли у самосвідомість вірмен досвід постійної нерівної боротьби за фізичне і духовне самозбереження, із загострено-драматичним, навіть трагічним розумінням цінностей, неповторності, минулості і, водночас, вічності життя.

Такий унікальний досвід вносить вірменська громада у духовну скарбницю Львова від перших днів будівництва міста аж до сьогодення. Галицькі князі у X-XI ст. надали вірменам право оселитися в Галичині, утворити автономію громади, розвивати торгівлю (переважно — зовнішню) і ремесло. Надавалось також їм право жити за національними традиціями, сповідати свою релігію (Вірменія першою у світовій історії у 301 році прийняла вчення Ісуса Христа як національну релігію, проте не приєдналась ані до католицизму, ані до православ'я, утворивши власну конфесію — Вірменську Апостольську Церкву зі своїм центром у місті Ечміадзіні, поблизу Єревана).

Традицію гостинного прийому вірмен, започатковану галицькими князями, зберігали і завойовники Галичини — польські королі. За часів правління Казимира Великого (XIV ст.) та Зигмунда I (XVI ст.) на галицькі землі рушили дві нові великі хвилі вірменської імміграції — після зруйнування всіх осередків вірменської державності (навіть останнього оплоту її — царства Кілікія). Польські королі, розуміючи значення торгового і дипломатичного досвіду вірмен для економічного розвитку Речі Посполитої, привілеями заохочували їх до цих галузей діяльності. Однак, оскільки вони були не католиками, тобто залишалися поза пануючою релігією, правителі обмежували їхні права порівняно з поляками (проте обмеження були меншими, ніж щодо українців і євреїв).

У XIV-XVI століттях, в епоху розквіту Польського королівства, вірменська громада Львова переживає кульмінацію національного, економічного і духовного розвитку. Вірменські купці вели бурхливу торгівлю з Туреччиною, Персією, Індією, Росією, з'єднавши Польщу і країни Сходу не тільки економічним, але й культурним "мостом": привозили екзотичні "східні" прянощі, тканини, одяг, а з Молдавії — вино; вивозили рибні та м'ясні вироби, ювелірні прикраси, овочі і плоди, тютюн, мед, сіль, віск тощо. Торговельна діяльність вірмен поєднувалась із ремісництвом: майстри-ювеліри, хутровики, шевці, кравці, ливарники торгували своїми виробами; деякі галузі реміс-

ництва, зокрема виготовлення так званих "слуцьких" поясів, "східних" головних уборів тощо, були майже цілковито "вірменськими", поєднуючи в собі національні, польські і турецькі мотиви.

У вирі бурхливого "східного" комерційно-ремісничого життя Львова вірменам складала конкуренцію греки, молдавани, мусульманські народи і, особливо, євреї, яким історія визначила майже ідентичну з вірменами соціальну роль: торгівлю, ремесло, кредитні операції, дипломатію. У той же час купці різних "націй" інтенсивно співпрацювали: товарно-грошові інтереси долали штучні мури, створені різницею релігій. Купецькі каравани здебільшого були багатонаціональними.

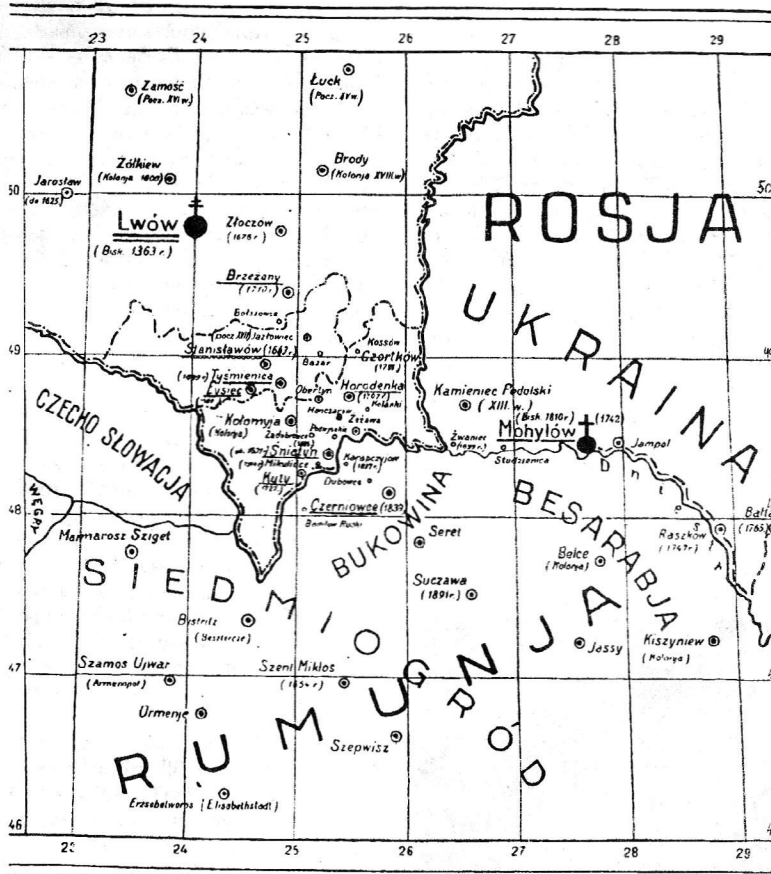
XIV-XVI століття — "золота доба" культурного життя львівських вірмен. Львів з XIV століття став "столицею" всіх вірмен Польського королівства. Громаді було виділено окрему дільницю — між сучасними вулицями Вірменською та Лесі Українки. Тут, на Вірменській вулиці, 6, у 1363 році почав своє довге життя Вірменський собор — пам'ятка архітектури європейського значення. Розквітло традиційне національне мистецтво рукописної книги і мініатюри, зокрема

майстерня славетного Мінаса Токатеці (переселенця з міста Токату в Валахії); відомий поет і письменник Акол Токатеці оспівував трагедію свого народу у "Плачі по вірменах Валахії" (після турецької навали і вигнання вірмен у XVI ст.). Водночас видатний письменник Шимон Шимонович відкрив львівським вірменам вихід з національно-культурної відмежованості до інтеграції в культурі оточення: він першим з вірмен Львова писав латиною, причому в характерному для польської літератури жанрі сільської ідилії ("селянки").

Переламним стало для вірмен Львова XVII століття. Ніби відгукуючись на загальну нестабільність у регіоні (російсько-польська війна, набіги татар, посилення фундаменталістських тенденцій у політиці Ватикану) і прагнучи прилучитися до передових напрямів та ідейних тенденцій європейської культури, у вірменській громаді Львова 1630 року було проголошено "унію" вірменської церкви з католицькою. Цей акт з одного боку полегшував громаді шлях до інтеграції з пануючою (польською і загальноєвропейською) культурою; однак з другого боку він розривав останню нитку зв'язку вірмен Львова з національною церк-

вою та історичною батьківщиною. Крім того цей акт вимагав об'єднання елементів вірменської культури з католицькою, зокрема, у церкві. Прагнення до адаптації у нових обставинах зіткнулося з бурхливою етнозахисною реакцією; запекла боротьба прихильників і противників унії тривала до кінця століття, проте закінчилась перемогою уніатів. Немалу роль у цій перемозі зіграв колегіум театинів, заснований католицькими місіонерами для підготовки уніатських священиків. Тут викладалась вірменською мовою як католицькі канони, так і найсучасніші досягнення європейської науки. Саме учні цього колегіуму започаткували вірменський театр нової епохи, зокрема поставивши п'єсу "Трагедія св. Ріпсіме".

У XVII столітті у Львові видатний мандрівник і письменник Сімеон Дпір Легаці створив "Подорожні нотатки", в яких увічнив бурхливе і колоритне життя львівських вірмен.

Карта вірменських поселень з книги: Czesław Lechicki. Kościół ormiański w Polsce. Lwów, 1928

Вірменські проходи по Львову

У 30-ті роки ХХ століття львівський письменник та публіцист Станіслав Василевський (більше відомий у міжвоєнні роки під псевдонімом Юзеф Єдліч), згадуючи у своїй книзі про Львів багатомістову історію львівських вірмен, так починає главу "Айваз-Ромашкан-Пасакас", присвячену їм: "Як шкода, що не зустрінеш нині на вулиці Вірменській біля катедри бородатого тлуму чорних, з гачкуватими носами та випуклими очима постатей, говоркочучих незрозуміло по-своєму. Ви кажете, що вони є? Але, на жаль, не про тих мова!". Натякаючи на те, що на той час вірмени були значною мірою сполонізовані, Василевський констатує: "По Айвазах-Пасакасах слід давно загинув і може проглядає іноді в якомусь старому носі у Тисмениці, Кутах чи Станіславові...". До речі, тут Станіслав Василевський згадує прізвища вірмен, типові для тієї хвилі міграції, що відбувалася у Галичині в XVI-XVII століттях з Молдавії та Криму. Галицькі ж вірменські прізвища утворювалися згідно з слов'янською традицією від імені батька за допомогою суфіксів -ович, -евич. Наприклад, син Тороса ставав Торосовичем або Торосевичем, син Сімона — Сімоновичем, Абгара — Абгаровичем. Іноді соціально-політична ситуація підштовхувала вірмен до перекладу прізвищ у латино-польському варіанті. І тоді син Тороса ставав Теодоровичем, син Сімона — Шімоновичем, син Степаноса — Стефановичем і т.д. А львівське відгалуження вірменського королівського та князівського роду Аттабеків відоме у нас під прізвищем Августиновичів. І от у пошуках слідів Сімоновичів, Торосовичів, Теодоровичів, Августиновичів та інших їх співвітчизників ми рушаємо у нашу мандрівку по Львову. А так як у давнину одним з основних занять вірмен була торгівля, то ми розпочнемо наші проходи з вулиці Личаківської, про яку Іван Крип'якевич писав так: "В давніших часах Личаківська вулиця звалася Глинянською дорогою. Туди вів гостинець на Глиняни, Золочів і

Увірування Фоми.
Барельєф на північній
стіні Вірменського
собору. XVI ст.

далі на схід до Києва і на південь, через Молдову й Волощину, до Константинополя.(...) Глинянська дорога була гостинцем дуже жвавим. Безнастанно протягали туди вози з товаром: перші — ті, що йшли зі Львова на схід; другі — що приходили зі сходу до міста. Особливо поживався цей шлях, коли зі Львова вибирався т.зв. караван — великий купецький табір — у дорогу до Туреччини. (...) На чолі каравану старшим або "караван башею" був звичайно вірменин, бо вірмени мали найбільше зносин із Туреччиною. (...) Караван збирався в дорогу за теперішньою Личаківською рогаткою, коло Кривчиць; тут з подорожніми прощалися їх

Ян Рустем. Автопортрет

кривняки й приятелі за участю всього населення міста. Велика була радість, як приходила вість, що караван повертається назад". Саме про нього львівський поет доби Відродження Себастьян Кльонович (біля 1550-1602-08) писав:

Тут і вірмен волохатий, багатий на пахощі всякі,
Свій незлічений товар просто зі Сходу везе:
Шовк і тканини з бавовни, нитки золоті,
й срібні, й срібну пряжу,
І килими, що на них турок лягає спочить.

Калмуса корінь, імбир, зерно кардамону і зілля —
Те, що в народі його звать "запашний очерет",
Перець у нього, і лік на печінку найкращий — ребабар,
Єсть і мускатовий цвіт і, червонястий шафран.

(пер. М. Білика)

Ось з цим караваном ми з вами проїдемо по всій Глинянській дорозі, тобто вулицею Личаківською, аж до її початку. І далі наш шлях буде пролягати звисно у середмістя, куди ми могли б потрапити з півночі — через Краківську браму, що ближче до вулиці Вірменської, — але на знак пошани до редакції нашої газети, зробимо це через браму Галицьку, з півдня.

Перш ніж рушити у бік Галицької брами, звернемо увагу на аптеку, що знаходиться на початку вулиці Личаківської, навпроти Музею сакрального мистецтва. Це такий собі стандартний фармацевтичний заклад зі своїм порядковим номером, на місці якого у ХІХ столітті знаходилася аптека з романтичною назвою "Під римським Цезарем", і власником її був відомий львівський вчений-фармацевт, член багатьох наукових товариств Європи, першовідкривач галицьких мінеральних джерел (Моршин, Трускавець, Немирів, Великий Любень та ін.) Теодор Торосевич (1789-1876). Кажуть, що справжнє його вірменське ім'я було Татевос Торосян.

По дорозі до Галицької брами ми крокуємо вздовж могутніх оборонних споруд Бернардинського монастиря, які нагадують нам про те, що Львову на своєму віку випало пережити чимало нападів, облог та штурмів. Про один з таких випадків, що вражає своєю драматичністю, згадує історик галицьких вірмен Садок Баронч (1814-1892) у своїх "Нарисах вірменської історії". У 1672 році турки взяли в облогу Львів. Щоб уникнути штурму, вирішено було вислати до них делегацію, в яку, згідно з встановленою традицією, обов'язково входили вірмени, тому що славилися своїми дипломатичними здібностями та знанням іноземних мов. За зняття облоги крім 80 тисяч золотих дукатів турки вимагали також дев'ять заручників з найбільш івельможних львів'ян. Добровільно зголосилися стати ними вірмени Габріель Бернатович та Якуб Яськевич. Про Габріеля Бернатовича відомо, що він повернувся з турецької неволі з підірваним здоров'ям і невдовзі помер у Львові в 1677 році. Сумна, але сповнена якогось особливого трагедійного пафосу історія, що примушує нас ще раз пересвідчитися у тому, що вірмени були тоді вагомою і невід'ємною частиною населення Львова.

Алойзи Рейхан. Портрет
Теодора Торосевича

А далі, через сквер, на місці якого до кінця ХVІІІ століття була розташована частина Галицької брами, ми виходимо, власне, на вулицю Галицьку, що йде у напрямку центральної площі середмістя — площі Ринок. З її центральною спорудою — міською ратушею — у різні часи була пов'язана діяльність вірмен Бартоломея Зіморевича (1597-1677), Якуба Бернатовича (1713-1789), Юзефа Яськевича (1719-1794) — львівських бургомістрів, чий знання, розум, спритність, здобутий досвід сприяли процвітанню Львова.

А далі рушимо довкола площі Ринок, починаючи від одного з її кутів, а саме від будинку N 2 — кам'яниці Бандіnellі, спорудженої приблизно на межі ХVІ та ХVІІІ століть. У ХVІІІ столітті в кам'яниці Бандіnellі мешкали представники вірменської родини Пірамовичів, з якої вийшов видатний львівський просвітник, філософ, педагог, один з найбільш відомих реформаторів польської освіти, засновник першого міністерства освіти в Європі Григорій Пірамович (1735-1801). На знак вшанування його заслуг у 1884 році в будинку N 23 по вул. Вірменській була відкрита школа, що стала носити його ім'я. У другій половині ХІХ століття в кам'яниці Бандіnellі, деякий час жив відомий польський поет Корнель Уейський, який разом з львівським композитором Юзефом Нікоровичем (1827-1890) (батьком львівського письменника Ігнаці Нікоровича, 1866-1951) написав хорал "З димом згарищ", що став улюбленим гімном польських

патріотів. Взагалі, вірменська родина Нікоровичів у свій час була однією з найзаможніших у Львові. У XVII столітті — це власники відомого торгового дому з філіями у Львові та Константинополі, і тому не випадково саме цій родині на протязі півтора століть належала відома Чорна кам'яниця (буд. N 4 на пл. Ринок).

А на місці будинку N 8 ще у XVII столітті стояла кам'яниця багатой вірменської родини Бернатовичів. Її власник Христофор Аведік Бернатович (біля 1599-1671) — купець, банкір, завідувачий митницею Східної Галичини, — як пише Садок Баронч, — "досяг такого багатства, що сам король Владислав IV звернувся до нього за кредитом у 100 тисяч дукатів. Після цього король став підтримувати вірмен, а кам'яниця Бернатовичів стала гостинним домом для польських королів".

А портрет Христофора Аведіка Бернатовича і нині можна побачити в експозиції Львівського історичного музею.

Наріжний великий будинок N 10 був споруджений у 1763 році на місці чотирьох кам'яниць (дві — від пл. Ринок, дві — від вул. Ів. Федорова) за проектом кам'янецького вірменина Яна де Вітте (1716?-1785). У XVII столітті в одній з цих кам'яниць, що виходила на площу Ринок, жив Шимон Шимонович (1558-1629) — гуманіст, поет загальноєвропейського значення, одна з найвизначніших постатей ренесансного Львова, автор популярних

Апостоли Матвій та Марко. XVII ст. Ікони з вірменськими написами. Національний музей у Львові

них, навіть ще на початку XX століття, так званих "селянок" — віршованих куплетів, що поєднували у собі дещо іронічну форму вислову з певним підтекстом:

Смішлivi львів'янки
Сплітайте в'язанки
З зілля розмарину.
Як опаде перший цвіт,
Слідом другий плине.

А будинок поруч колись належав родині Торосовичів, з якої походив перший вірменський архієпископ уніатського обряду у Львові Миколай Торосович (1605-1681). У більшості літературно-історичних джерел він представлений як постать досить одіозна саме тому, що на нього звалюють усі гріхи зради Апостольської Вірменської церкви та прийняття унії з Римом. А може у ті часи сама історична ситуація підвела галицьких вірмен до необхідності унії? І не було б Миколая Торосовича, його роль відірав би хтось інший? Питання, як кажуть, риторичні.

Зараз же у будинку N 10 розташована філія Музею етнографії та народних промислів, і тут можна побачити такі чудові твори ужиткового мистецтва, як кунтушові пояси, що у XVII-XVIII століттях використовувалися для прикраси верхнього одягу. Виробництво

Надгробок Юзефа Торосевича на Личаківському кладовищі. Скульптор — Едмунд Яскульський

з них, в яких використовувалася і техніка, і орнаментальні мотиви, характерні для традиційного вірменського шовкоткацтва в Галичині (див. макати з м. Бучач у тому ж музеї).

Трохи далі, вже на південній стороні площі Ринок, стоїть гарний будинок (N 14) з рустованим фасадом і вирізьбленим над брамою крилатим левом — гербом Венеції — відомий як будинок венеціанського купця Антоніо Массарі. Але Массарі він належав ще у XVI столітті. Під кінець XVII століття у ньому мешкав вірменський торговець сап'янами Богдан Латиневич (пом. 1716 р.), якого, мабуть, можна вважати свого роду бароковим прототипом львівського батяра. Він вмів не тільки торгувати, але й віршувати сатиричні куплети, які мав звичку розспівувати де завгодно. Одного разу, під час ярмарку у Ярославі, його навіть оштрафували за ці куплети, які було кваліфіковано як образу честі та гідності львівських міських радників.

Будинок N 19 певний час належав представникам вірменської родини Юзефовичів, з якої вийшов львівський вчений-історик, у 24 роки вже професор Краківської академії, Ян Томаш Юзефович (пом. 1728 р.), автор "Хроніки міста Львова" (1614-1703 рр.).

На західній стороні площі Ринок, на місці будинку N 29 у XVII столітті стояла так звана Кам'янівська кам'яниця, в якій мешкав один з найвідоміших львівських вірмен — львівський бургомістр, поет, історик, автор хроніки "Leopolis Triples" ("Потрійний Львів") Бартоломей Зіморевич (1597-1677). Фрагментарні переклади цієї

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ

- Абрагамович, Адольф** (1849-1899) — актор, драматург, автор побутових п'єс з галицького життя.
- Абрагамович, Давид** (1839-1926) — відомий галицький політик та громадський діяч, колекціонер художніх творів.
- Абрамович, Томаш** (XVII ст.) — львівський тлумач зі східних мов, службовець королівської канцелярії, королівський скарбник.
- Августинович, Христофор** (перша пол. XVII ст.) — голова вірменського суду у Львові, фундатор реставраційних робіт Вірменської церкви.
- Августинович, Олександр** (1865-1944) — живописець. Брав участь у живописному оздобленні Львівського оперного театру.
- Августинович Ян Тобіаш** (1664-1715) — вірменський архієпископ у Львові в 1715-1751 рр.
- Августинович, Якуб Стефан** (1700-1783) — вірменський архієпископ у Львові в 1751-1783 рр.
- Аведік** — вірменський архієпископ у Львові в 1415-1445 рр.
- Агопсович Ісаак** (XVII ст.) — купець, фундатор церкви Святого Хреста на вул. Замарстинівській.
- Аксентович, Теодор** (1859-1938) — художник, викладач Краків-

- ської академії мистецтв, тісно пов'язаний зі львівськими художніми осередками та львівською вірменською громадою.
- Андрій із Кафи** (XVI ст.) — фундатор дзвіниці Вірменського собору у Львові.
- Антоневич де Болоз, Кароль** (1807-1852) — відомий оратор, музикант, поет, письменник, богослов, знавець багатьох іноземних мов.
- Антоневич-Болоз, Миколай** (1801-1885) — письменник, автор історичної драми "Анна Освенцімувна".
- Антоневич-Болоз, Ян** (1858-1922) — мистецтвознавець, професор Львівського університету, засновник Інституту мистецтвознавства при університеті.
- Аслан, Онуфрій** (XVII ст.) — монах, переписувач та ілюмінатор рукописних вірменських книг.
- Аствацатурян (Богданович), Барсат** — вірменський архієпископ у Львові в 1575-1584 рр.
- Балицький, Стефан** (пом. 1714 р.) — художник-мініатюрист, педагог, вікарій Вірменської церкви.
- Баронч, Володислав** (1865-1919) — актор, директор міського театру.

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ

хроніки українською мовою вперше були зроблені у 1992 році працівником Львівського державного історичного архіву Н.Царьовою (див. "Високий Замок", спец. випуск "Старий Львів", NN 4-7). А його молодший брат Шимон (1604-1629), хоч і прожив на цьому світі всього 25 років, зумів стати відомим у Львові поетом, автором популярного на той час поетичного жанру "селянки". Батько ж Бартоломея та Шимона був знаний у Львові під іменем Озімко. Він, за словами самого Бартоломея Зіморовича, — "своєю працею багато кам'яних брил перетворив на святих, завдяки йому значна частина міста стала вогнетривкою (після пожежі 1572 року місто відбудувалось тільки у камені — прим. авт.), а мармури, оздоблені його написами, можна було зустріти в багатьох містах".

На північній стороні Площі Ринок в будинку N 41 у XVII та XVIII століттях містився золотарський цех. Хроніки цього періоду донесли до нас імена декількох десятків ювелірів, і більша частина з них була вірменами, які традиційно вважалися кращими ювелірами у Львові.

Сліди проживання вірмен у старих кам'яницях середмістя Львова можна знайти також у будинках NN 22, 24 на пл. Ринок, вул. Руській, 4, Лесі Українки, 14 та 16, вул. Івана Федорова, 1 та багатьох інших, не рахуючи вже саму вулицю Вірменську, у бік якої пролягає наш шлях.

Але, покидаючи площу Ринок, на хвилинку завітаємо в Аптеку-музей, де серед безлічі цікавих експонатів ми можемо побачити старовинну газову лампу, у створенні якої брав участь один з піонерів добування і переробки нафти у Галичині Ігнаці Лукасевич (1822-1882). Кажуть, що в різних містах Польщі збереглися пам'ятні місця, меморіальний музей, пам'ятник, меморіальні дошки, медалі та книжки, присвячені пам'яті І. Лукасевича.

Богоматір Язловецька, XVII ст.
Ікона з Вірменського собору

А у Львові? Здається, крім газової лампи — нічого. Тому, коли у Вашому домі буде планове відключення електричного освітлення, і ви використаєте бабусину або прабабусину газову лампу, то згадайте, будь ласка, галицького вірменина Ігнаці Лукасевича.

При виході з Аптеки-музею, погляньмо наліво, де невеличка вуличка Ставропігійська у перспективі завершується величною спорудою Домініканського костелу (1749-1764), збудованого вже згадуваним нами архітектором Яном де Вітте та за участю у ролі керівника будівництва вірменина Христофора Мурадовича. А нинішню дзвіницю при костелі побудували у 1865 році за проектом вірменина Юліана Захаревича (1837-1898), того самого, що був

ректором Львівської політехніки та архітектором її головного корпусу, а також багатьох львівських споруд доби історизму.

По вулиці Друкарській, що колись називалася Вірменською поперечницею, через те місце, де на виході до вулиці Вірменської колись стояла кам'яниця Августиновичів, ми потрапляємо, власне, до Вірменського кварталу. Хочеться окремо згадати про людей, яких ми зараз більше пам'ятаємо не тому, що вони були купцями або ремісниками, а за те, що вміли свій купецький та ремісницький хист поєднувати з діяльністю, яку ми нині називаємо мистецьким поклонанням. Наприклад, будинок N 16 належав членам львівського малярського цеху Павлу Богушу Доношовичу (пом. 1605 р.) та його синам Яну та Шимону Богушовичам, які згадуються у львівських архівних документах як цехові малярі, що, маючи за зразок західну моду, одними з перших почали спеціалізуватися у створенні картин світського характеру. Тобто, саме ці малярі-вірмени були одними з засновників світського мистецтва у Львові. А будинок N 27 колись називався Захновичівською кам'яницею, і першим її власником був Христофор Захнович (пом. біля 1680-1681 р.) — купець, перекладач зі східних мов, голова ради вірменських старшин у Львові, посол до військ Богдана Хмельницького у 1648, 1655 та 1656 роках, замісник цехмістра львівського малярського цеху, а також художник, який писав портрети своїх сучасників та брав участь в оформленні одного з вітарів своєї церкви. Не виключено, що саме Христофор Захнович створив картину "Гетьман Богдан Хмельницький відмовляється від облоги Львова 8 листопада 1655 року" (не збереглася), яка колись висіла при вході у Вірменську церкву. І таке сумісництво сфер діяльності як політика, дипломатія, участь у громадському житті, торгівля і мистецтво було досить типовим для того часу.

З вулиці Вірменської ми потрапляємо на центральну вулицю міста — проспект Свободи, — найяскравішою спорудою якого є, мабуть, оперний театр, що зводився на межі XIX і XX століть. В його художньому оздобленні, поруч з польськими та українськими майстрами, брали участь і вірмени — живописець Олександр Август-

Комедія. Скульптор Т. Баронч

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ
ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ
ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ

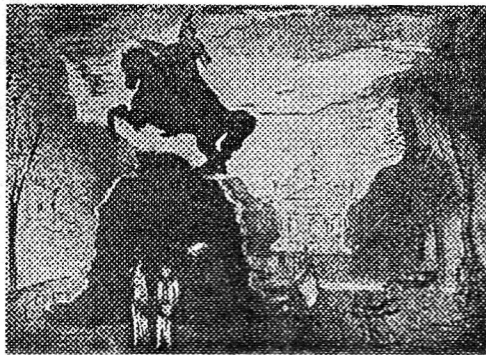
- ✓ **Баронч, Роман** (1856–1930) — хірург, доктор медицини, професор Львівського університету.
- Баронч, Садок** (1814–1892) — монах-домініканець, професор філософсько-теологічного факультету Львівського університету, автор понад 60 праць з історії Галичини, в тому числі і з історії вірмен.
- Баронч, Станіслав** (1864–1936) — поет, композитор, перекладач з вірменської мови, колекціонер творів вірменського мистецтва.
- ✓ **Баронч, Тадеуш** (1849–1905) — відомий львівський скульптор.
- Барнатович, Христофор Аведік** (1599?–1671) — купець, банкір, голова митниці руських земель, голова вірменського суду у Львові.
- Барнатович, Христофор Йосиф** (пом. 1746 р.) — настоятель вірменських храмів Св. Анни та Св. Якуба у Львові (не збереглися), перекладач релігійної літератури.
- Барнатович, Миколай** (XVI ст.) — голова торгового дому у Львові з філіями у Кракові, Гнезні, Торуні та Гданську.
- Барнатовичі, Філіп та Бернард** (к. XIV–поч. XV ст.) — рідні брати, фундатори церкви Св. Якуба з монастирем антоніанів на краківському передмісті (нині не існують).
- Барнатович, Якуб Теодор** (1713–1789) — голова вірменського суду, львівський бургомістр.

- Богданович, Григорій** (XVII ст.) — живописець та ювелір.
- Богданович, Домінік** (к. XVII–поч. XVIII ст.) — купець. В 1704 р. пожертвував велику суму грошей на контрибуцію шведському королю Карлу XII під час облоги Львова.
- Богданович де Рошко, Бернард** (XVIII ст.) — суддя вірменського суду, міський радник. Шанувався як святий.
- Богуш, Павло; Богушовичі, Ян та Шимон** (к. XVI–сер. XVII ст.) — цехові малярі, засновники світського живопису у Львові.
- Бутахович, Каспар** (XVII ст.) — кам'янецький вірменин, згодом львівський купець, поет, автор твору "Плач про турецьке завоювання Поділля".
- Вартересевич, Каєтан Августин** (1755–1831) — вірменський архієпископ у Львові в 1817–1831 рр.
- ✓ **Вітте, Ян де** (біля 1700–1785) — архітектор, автор проекту Домініканського костелу, буд. № 10 на Пл. Ринок у Львові та багатьох споруд у Кам'янці-Подільському.
- Гадзевич, Сімон** (XVII ст.) — поет, писар міського суду, каліграф, рисувальник.
- Гаян, Клеменс** (пом. 1666 р.) — монах-театинець, один з перших вірменських католицьких місіонерів у Львові, знавець історії та культури вірмен.
- Григорій I Великий** (пом. 1374 р.) — вірменський архієпископ у Львові в 1361–1374 рр.

тинович (1865-1905), а роботи з обробки каменю для оздоблення театру разом з учнями Львівської художньо-промислової школи та майстрами будівельної фірми мецената української культури в Галичині Івана Левинського виконували працівники скульптурно-будівельної фірми вірменина Людвіка Тировича (1861-1930), яка, починаючи з 90-х рр. XIX століття, брала участь у створенні багатьох львівських споруд, серед яких не тільки оперний театр, але й головний залізничний вокзал, пам'ятник Адаму Міцкевичу, Художньо-промисловий музей (філія Національного музею на пр.Свободи) тощо, а також виконувала реставраційні та облицзовальні роботи, виготовляла надгробки на львівських кладовищах, залучаючи для цієї роботи багатьох львівських скульпторів.

А далі по проспекту Свободи, де до війни стояла кінна статуя короля Яна Собеського роботи Тадеуша Баронча, повз імпазантну споруду Галицької ошадної каси (нині — музей етнографії), збудованої за проектом вже згаданого нами Юліана Захаревича (чис ім'я, до речі, носить колишня вулиця Державіна), по вулицях Гнатюка та Міцкевича ми входимо до найстарішого вищого навчального закладу міста — Львівського державного університету.

Тут, на філософському факультеті, починав свій шлях у науку, спочатку як студент, а згодом і як викладач, Вікентій Феррері Піотр Баронч (1814-1892) — історик галицьких вірмен, відомий більше під своїм чернечим ім'ям Садока Баронча.

Гетьманські Вали. Худ. Л. Тирович

На протязі тридцяти років (1892-1922) з львівським університетом пов'язане ім'я історика мистецтва та літератури, дослідника італійського мистецтва доби Відродження, польського мистецтва XVI-XIX століть, давньовірменської культури та мистецтва галицьких вірмен, одного з перших пропагандистів у Львові авангардного мистецтва XX століття, керівника кафедри історії мистецтва при університеті — Яна Болоса Антоневича (1858-1922). Саме за його пропозицією у 1904 році в університеті була заснована кафедра вірменської мови, де з 1904 по 1921 рр. її викладав Богдан Давидович, а по його смерті — Карпет (Гарабед) Кеупрулян, який в 1938 році видав у Львові граматику вірменської мови. З медичним відділом львівського університету була пов'язана діяльність відомого хірурга, автора багатьох наукових праць з медицини, бактеріології, патології та ветеринарії, а також знаного у Львові колекціонера Романа Баронча (1856-1930).

А представники львівського музичного світу мабуть і не підозрюють, що улюблений учень Шопена, видатний педагог, піаніст, диригент, композитор, один з засновників Галицького музичного товариства, а згодом і його консерваторії, Кароль Мікуля (1819-1897) також був вірменином.

У Львові 30-х років XX століття викладачем номер один мистецтва художньої графіки у Львівській політехніці, Художньо-промисловій школі та Промисловому музеї був один з синів скульптора Людвіка Тировича (того самого, що був власником скульптурно-будівельної фірми) — Людвік Тирович-молодший (1901-1958). Він став не тільки вчителем більшості львівських художників-графіків 30-х років, але й засновником "Спілки львівських художників-графіків" (1932 р.) та одним з засновників львівської групи художників-авангардистів "Артес". А його брат-близнюк Мар'ян Тирович (1901-1990), автор книги "Спогади про культурне та побутове життя Львова. 1918-1939", все своє життя займався історією Галичини і склав біля чотирьох тисяч біограм видатних осіб.

І наприкінці, за логікою речей, читача варто було б запросити у Львівську картинну галерею, щоб познайомити з роботами художників-вірмен. Але, на жаль, за браком експозиційних площ, майже всі вони знаходяться у фондосховищах.

Це роботи Олександра Августиновича (1865-1944), Теодора Аксентовича (1859-1938), Тадеуша Баронча (1849-1905), Шимона Богушовича (XV-XVII ст.), Рафала Гадзевича (1803-1886), Томаша Дикаса (1850-1910), Юліана Макаревича (1854-1936), Генрика Родаковського (1823-1894), Яна Рустема (1762-1835), Антоні Стефановича (1858-1929), Каєтана Стефановича (1858-1920), Людвіка Тировича-старшого (1861-1930), Людвіка Тировича-молодшого (1901-1958), Юрія Шимоновича (біля 1660-1711) та інших.

Каєтан Стефанович. Автопортрет

І це ще не все. Про вірмен у Львові, а тим більше у Галичині, можна говорити ще багато, але на жаль, бракує місця. Тому залишається лише констатувати: вірмени зробили свій, дуже вагомий внесок у формування того Львова, який ми зараз сприймаємо як неповторне створіння багатьох поколінь його мешканців. Без вірмен Львів, можливо, також був би неповторним. Але тоді його неповторність була би зовсім іншою. Тож пам'ятаймо про це!

Галина ГЛЕМБОЦЬКА

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ
ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ
ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ

Григорій II — вірменський архієпископ у Львові в 1413-1440 рр.

Григорій III Ананеці Варакеці — вірменський архієпископ у Львові в 1552-1572 рр.

Гунанян, Вартан Валеріан (1644-1715) — вірменський архієпископ у Львові в 1618-1715 рр.

Давидович, Богдан (XX ст.) — професор Львівського університету, автор підручника з вірменської граматики.

Дершимононович, Миколай (XVII ст.) — голова вірменського суду, займався викупом християн з турецької неволі.

Дикас, Томаш (1850-1910) — скульптор, вихованець вірменської школи для сиріт ім. Юзефа Торосевича.

Дорінг (Дорк, Дорхі (вірм.?) (пом. 1384 р.) — архітектор Вірменського собору у Львові.

Захаревич, Юліан Октавіан (1837-1898) — архітектор, автор багатьох львівських споруд доби історизму.

Захарієвич, Ян Хризостом (1825-1905 р.) — письменник та публіцист.

Захнович, Христофор (пом. біля 1680 р.) — купець, голова вірменських старшин, маляр, заступник цехмістера львівського малярського цеху, посол до військ Б.Хмельницького у 1648, 1655 та 1656 рр.

Зіморович, Бартоломей Юзеф (1597-1677) — нотаріус вірмен-

ського права, бургомістр Львова, поет та автор ряду історичних хронік.

Зіморович, Шимон (1604-1629) — поет, автор віршів ідилічного характеру, т.зв. "селянок" і "роксолянок".

Ісакович, Ісак Миколай (1824-1901) — вірменський архієпископ у Львові в 1882-1901 рр.

Каєтанович, Діонізій (1878-1954) — священик, автор декількох книг про вірменські поселення в Галичині та їх святині.

Каєтанович, Каєтан (1817-1900) — священик, філантроп, один з засновників школи для дітей-сиріт ім. Юзефа Торосевича, перший її директор.

Карматанеці, Ованес (біля 1590-1624) — вірменський першодрукар у Львові.

Кафаці, Месроп — вірменський архієпископ у Львові в 1617-1624 рр.

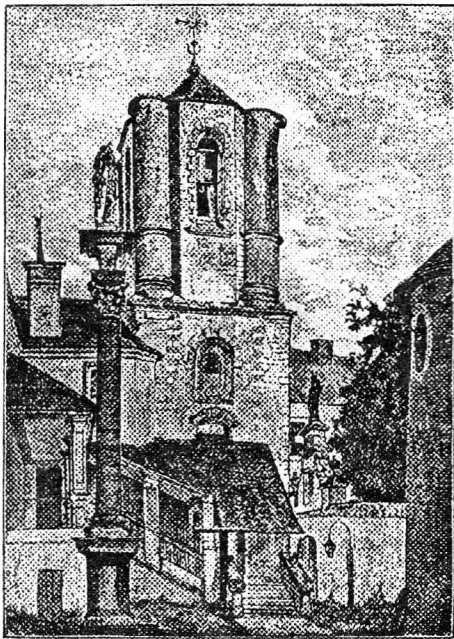
Кеупрулян, Карпет (XX ст.) — вчений-філолог, викладач вірменської мови у Львівському університеті, автор граматики вірменської мови (Львів, 1938 р.).

Кшиштофович, Шимон (перша пол. XVIII ст.) — доктор філософії та медицини.

Латинович, Богдан (пом. 1716 р.) — купець, популярний поет-сатирик.

Ансамбль Вірменського собору

Комплексу Вірменського собору це один із найдавніших і найбільш своєрідних ансамблів у багатій архітектурній спадщині Львова. Починаючи з другої половини XIV ст., він був осередком усього громадського життя вірменської спільноти міста. Його історично сформований архітектурний образ вірно доніс до нас подих багатьох подій минулих віків. Займаючи порівняно невелику площу поміж вулицею Вірменською та колишньою вулицею Вірменською нижчою (нині вул.Лесі Українки), що прилягла з північної сторони до оборонних мурів середньовічного міста,

Дзвіниця Вірменського собору.
Рис. Я. Матейки

комплекс собору являє собою створене засобами архітектури мальовниче, надзвичайно своєрідне просторове середовище, яке за своїм характером нагадувало громаді її далеку батьківщину.

Основним компонентом ансамбля є споруда собору, яка в свою чергу складається з трьох об'ємів, що простягаються по повздовжній осі, – найдавнішої східної частини та добудованих пізніше середньої і західної частин. На території соборного комплексу заходимо з вулиці Вірменської крізь браму під дзвіницею і потрапляємо на сходи, що ведуть у східний внутрішній дворик. Саме звідси найкраще проглядається весь ансамбль. З лівого боку, за огорожею, до вулиці прилягає південний дворик, а між собором і зведеним у XVII ст. будинком монастиря знаходиться північний.

Первісна, східна частина Вірменського собору була збудована в 1363-1370 рр. на кошти багатих купців – Якова з Кафи (Феодосії) та Паноса з Гайсараца.

Ім'я будівничого в документах згадується по-різному: то на італійський лад Доре або Доркі, то на німецький – Дорінг. Але зрозуміло одне: ним був майстер добре обізнаний в особливостях і вірменського, і давньоруського культового будівництва. Саме цей майстер майже рівночасно і будував старовинний храм св.Юра, на місці якого у XVIII ст. був споруджений теперішній собор св.Юра.

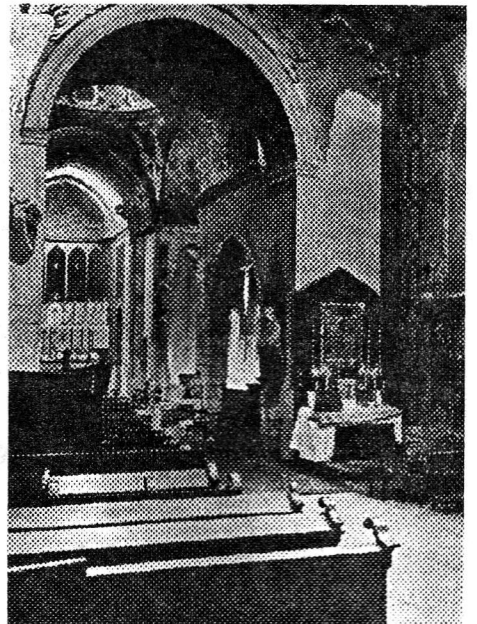
Зведена у хрестовокупольній конструктивній системі чотиристовпва тринефна споруда за своїми обрисами та пропорціями найбільш близька до старовинного храму у давньому Одзуні (Узинлар) на Кавказі. Проте рішуче зміщення внутрішніх опорних стовпів у бік середньої апсиди, що виступає з об'єму будівлі, нагадує планувальне вирішення деяких давньоруських храмів, зокрема східної частини Успенського собору у Володимирі-Волинському.

На перехресті головної нави і трансепта здіймається дванадцятигранний барабан, перекритий всередині куполом, а зовні завершений наметовим дахом. Масивні стіни собору (товщина 140 см.), складені з грубого каменю, мали зовнішню і внутрішню облицювання з тесаних кам'яних плит. Під нинішнім бляшаним покриттям дахів ще збереглася покрівля із таких плит розміром 105x47 см. Унікальною є конструкція купола: в основі його пустотілі ребра, викладені з випалених глиняних глечиків.

З розширенням вірменської колонії первісний об'єм храму обростав прибудовами. Першою з них була південна аркада (1437 р.), яка збереглася досі.

Розписи Я. Розена у Вірменському соборі

Інтер'єр собору

Ще до 1630 р. аркади оточували собор з обох боків, а з західного фасаду був низький притвор – джамадун. Тоді ж замість нього почали добудовувати простору однефну середню частину храму. Розбудова його найпізнішої західної частини (з виходом на вулицю Краківську) розпочалася тільки в 1908 р. і не була повністю завершена.

Протягом XVII-XVIII ст. первісна та середня частини собору зазнали дальших істотних змін, викликаних потребою розширення існуючих приміщень та їх реконструкції після частих пожеж. У 1672 р. замурували північну аркаду, влаштувавши на її місці захристію. Мінялася також покрівля дахів; кам'яні плити перекрили згори полив'яною кольоровою черепицею і частково свинцевою бляхою (нинішнє покриття з цинкової бляхи походить уже з найновіших часів).

Та найбільших змін зазнав собор під час перебудови 1723 року, здійсненої на кошти тодішнього голови вірменського суду Христофора Августиновича. Тоді до захристії прибудували ще ризницю і вивели назовні дві бокові апсиди. Відкриті кладку стін затинокували зовні і всередині та повністю переобладнали інтер'єри, надавши їм уже барокового характеру. Нинішнє зовнішнє оздоблення апсид (накладені на стіну тонкі за рисунком арки та обрамлення вікон зі стилізованим давньовірменським орнаментом) було виконано під час реставрації собору на початку нашого століття за проектом відомого мистецтвознавця, вірменина за походженням Я.Болоз-Антоневича.

Поки що інтер'єри Вірменського собору недоступні для широкого огляду: тут

зібрані безцінні фонди давнього іконописного мистецтва з усіх західноукраїнських земель. Проте, можна сподіватися, що найближчим часом з'явиться можливість перевезення цієї збірки в інші приміщення. Тому слід хоча б коротко зупинитися на деяких особливостях внутрішнього опорядження собору. Незважаючи на численні перебудови, жертвою яких пали найдавніші поліхромні розписи та кам'яна різьба, тут збереглося чимало елементів, що засвідчують унікальний і самобутній характер цієї споруди.

З часів заснування собору збереглася просторова організація інтер'єру первісної частини, стрільчасті арки поміж стовпами, що розділяють середню і бічні апсиди та кам'яна різьба на них. Аркатурний карниз над аркою головної апсиди має оригінальний рисунок сталактитового орнаменту, що зустрічався на давніх вірменських соборах в Ані, Амагу та ін. При реставрації 1925 року на сколах віконного прорізу південної стіни нефа були виявлені вцілілі фрески кінця XIV – початку XV ст. із зображеннями Іоанна Богослова з Прохором та Якова з Компостелли, виконані в характері давньоруського живопису. На центральних опорних стовпах збереглися єдині на наших землях і притаманні тільки вірменській культурі різьблені у камені та алебастрі зображення стилізованих жертвних хрестів – "хачкари", – найдавніші з яких походять з XIV-XV ст. Унікальною є й хрестильня з часів заснування собору, вмурована в стіну з лівого боку від вівтаря. В інтер'єрах східної частини собору є ще чимало фрагментів, що заслуговують на увагу; багато різьблений портал захристії з 1671 р., численні епітафії на стінах та різьблений в камені надгробник із зображенням патріарха всієї Вірменії Стефана V, який повертаючись з ман-

дрівки до Риму, помер у Львові в 1551 році.

Простора середня частина собору після реконструкції 1908-1927 років зазнала ґрунтовних змін. В рисунку нової дерев'яної стелі архітектор Ф.Мовчинський використав модернізовані вірменські та орієнтальні мотиви, а художник Я.Г.Розен виконав сповнені глибоким метафізичним змістом картини та орнаментальні розписи стін і вітражів. Незавершена західна частина собору також носить риси модернізованої трактовки орієнтального та ранньохристиянського мистецтва.

На південному дворикі колись було кладовище. Під стінами дворика та під аркадою залишилося багато пам'яток-кам'яних надгробних плит та епітафій з XIV-XVIII ст., з написами вірменською, латинською і польською мовами. До стіни сусіднього будинку прибудована відкрита дерев'яна каплиця з вівтарем, що зображує Голгофу, роботи львівських скульпторів епохи рококо (XVIII ст.). Старовинні надгробні плити є й у північному дворикі.

У глибині східного дворика – будинок колишнього вірменського банку (XVII ст.), де ще в довоєнні роки містився ломбард для найбільшого населення. Посередині двору стоїть побудована в 1726 р. Христофором Августиновичем струнка меморіальна колона з фігурою св.Христофора. Забудову двору від східної сторони замикає протяжна двоповерхова будівля колишнього палацу вірменських архієпископів. Палац побудував наприкінці XVII ст. архієпископ Гунаніян, а відбудував і розширив після пожежі 1778 року один з його наступників Я.Августинович. Від первісної споруди у дворі зберігся цікавий портал з кам'яним обрамленням, оздоблений поширеним в архітектурі Сходу та колишньої Кілікійської держави орнаментальним

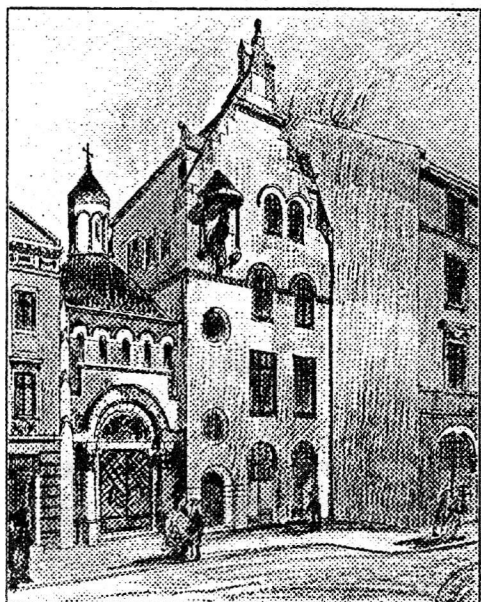
мотивом у виді канелюр, в нижню частину яких вставлені дрібні валики. Первісні кам'яні обрамлення вікон збереглися також на першому поверсі фасаду від вулиці, але тяги сандриків над вікнами повторюють вже характерний для тогочасної архітектури Львова мотив тригліфів і метоп з розетами.

Невід'ємний компонент ансамблю Вірменського собору – струнка вежа-дзвіниця. Її збудував у 1571 році італійський архітектор Петро, прозваний у Львові Красовським, автор низки інших пам'яток-споруд у нашому місті. Численні перебудови й реставрації, особливо після великих пожеж 1743, 1748 та 1778 років, значно змінили її первісний вигляд. Завершення дзвіниці, виконане з цинкової бляхи, походить уже з XIX ст. В оригінальній композиції верхньої частини будівлі привертають увагу чотири півкруглі вежі, вбудовані в наріжники. Такий прийом зустрічається у давньовірменській архітектурі на її батьківщині, зокрема на верхньому тамбурі церкви Ріпсіме в Ечміадзіні.

У проході під вежею добре зберігся кам'яний портал з 1570 року, що вів колись у приміщення вірменського суду – хуцу. Над порталом у багаторізьблений картуш вміщена таблиця з вірменським написом: "У р.1020 вірменської ери, а в місці січні ходжа Андрій з Кафи наказав збудувати дзвіницю за батьків померлих Хачареса й Сару й брата Аведика та їх родини". Тонкі за своїм рисунком нервюри зірчастого склепіння над проходом спинає посередині різьблена в камені розета.

Затишно нині в мальовничих закутках ансамблю Вірменського собору... – минулими віками він гомонів бурхливим життям і вірменська громада вбачала в ньому частку своєї батьківщини під гостинним українським небом.

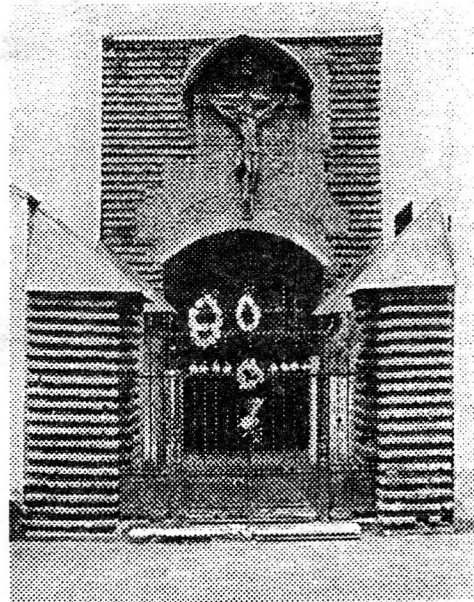
Роман ЛИПКА

Проект

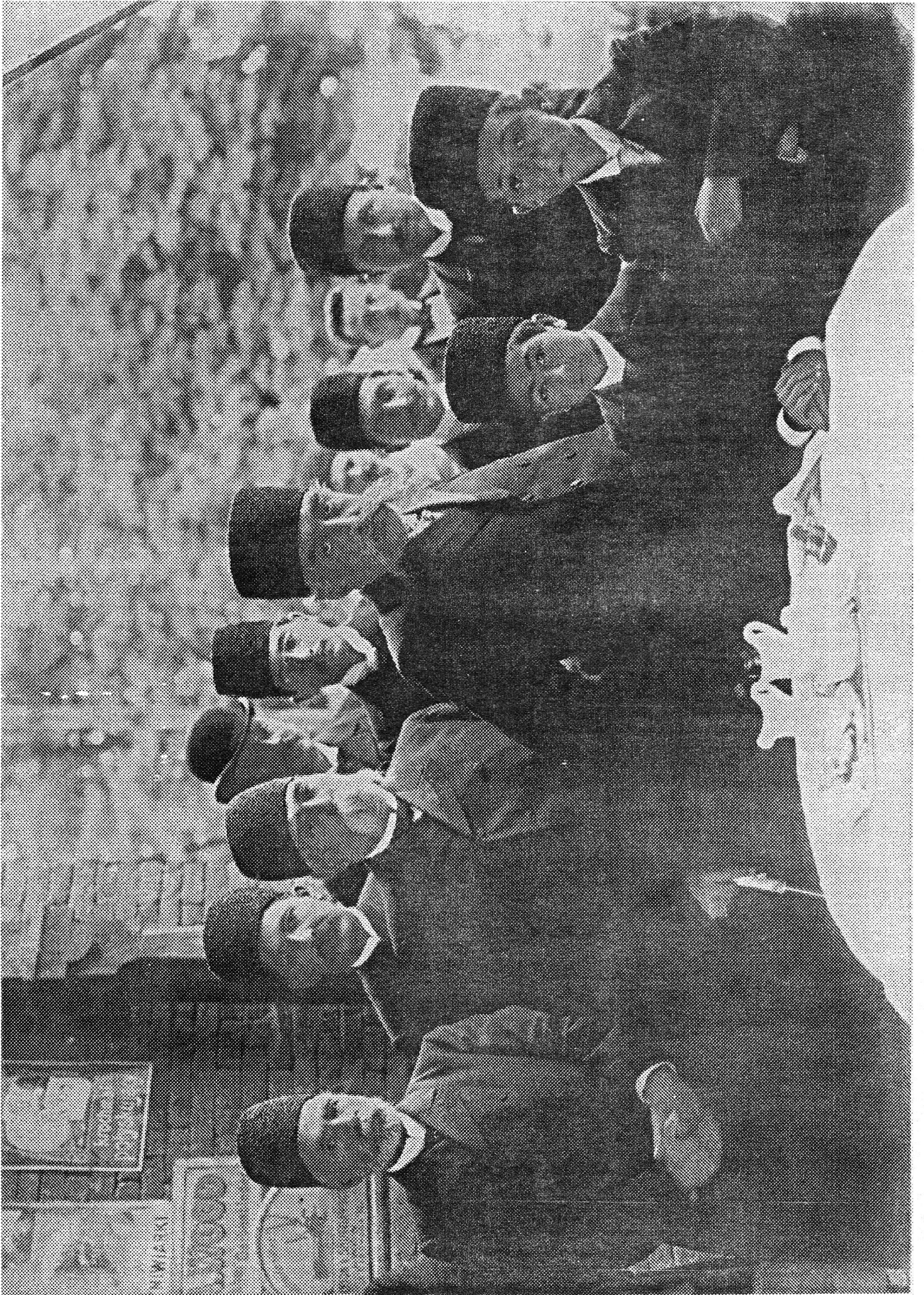

Під час будови

Сучасний стан

Реконструкція входу у Вірменський собор з вул.Краківської

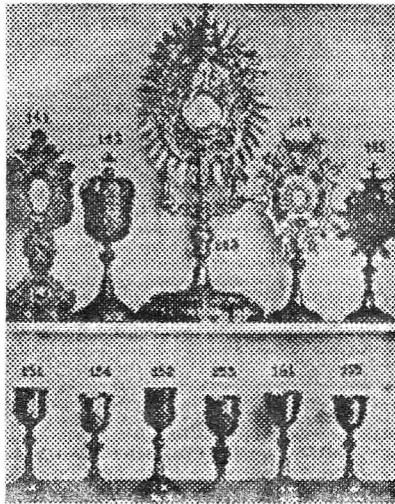
Львівські вірмени. Фото початку ХХ ст.

ВІРМЕНСЬКІ РЕМІСНИКИ У ЛЬВОВІ В XV-XVII СТ.

Серед вірменських поселенців значна їх частина займалася ремеслами. Цілий ряд галузей ремісничого виробництва у Львові, Бродах, Золочеві, Жовкві розквітали, дякуючи вірменам. Вони приносили сюди і нові види східних ремесел і тут сприймали кращі досягнення місцевих майстрів.

З XV ст. славилися у Львові вірменські ювеліри. У 1627 році львівський ювелір вірменин Тапик виготовляв ювелірні вироби і прикрашав їх бірюзою, сапфіром, гранатом, алмандіном, хризолітом. Лише на одній шаблі його роботи було вмонтовано 451 дорогоцінний камінь різного розміру і форми. У виготовленні прикрас вірмени у Львові використовували чеські діаманти і високоякісні індійські перлини.

Між 1683 і 1700 роками у Львові процвітало ювелірне мистецтво, працювало 28 ювелірів з вірмен. Їхня продукція — прикрашені золотом і сріблом зброя, невідома тоді ще в Європі глибока інкрустація золотом, чудові орнаменти на ювелірних виробах — славилися далеко за межами Львова. Такі вироби йшли на задоволення потреб магнатів і шляхти. Придворним ювеліром польського короля Яна III Собеського був ювелір вірменин Бедро Захаревич. Його майстерня знаходилась у “королівській каменіці” — сьогодні будинок № 6 на площі Ринок у Львові. Тут він переробляв шаблі, виготовлені на замовлення короля навіть італійськими майстрами, які тоді були прославлені в Європі.

Вироби вірменських ювелірів з XVII—XVIII ст.

раз спостерігав красу природи нашого краю. Є й друга срібна скринька XVII ст. Вона в основі чотирикутна, стінки її прикрашені рельєфним рослинним орнаментом, а на кришці — рельєфне зображення лева в лежачій позі. До 1932 року ця реліквія зберігалась у вірменській церкві Станіславава.

В експозиції історичного музею показано срібні хрести з позолотою і орнаментом, що виготовлені львівськими вірменськими майстрами у XVII ст. На одному з них є напис вірменською мовою: “Пам’ять паломника Аствацатура для церкви Святої Богородиці. 1621”. На другому теж є напис вірменською мовою. Третій хрест — з вірменським орнаментом і дорогоцінним камінням — містить рельєфне зображення портрету польського короля Яна III Собеського. Тут же дата: “1683 р.”.

Добрими спеціалістами у Львові були в XVII-XVIII ст. вірменські майстри з виправлювання шкіри, виготовлення сап’янів і кордибанів. Як стверджують дослідники, мистецтво виготовлення кордибанів і сап’янів на нашій землі зі сходу принесли вірменські майстри. З 1620 року у Львові вірмени мали свій окремий цех сап’яників, який, можна сказати, поступово перетворився у вірмено-український. У той час, коли цехові регламентації в середньовічному Львові обмежували, або й зовсім не приймали на роботу і навчання українців і вірмен, тільки сап’яники, отримавши право створення свого окремого цеху, приймали до цеху і українців, і вірмен, і представників інших національностей. В історичному музеї є декілька досить добре збережених крисел, оббитих кордибаном, який прикрашений тисненим орнаментом рослинного мотиву: серед високих колосків пшениці, виноградного листа, початків кукурудзи “визрівають” соковиті яскраві персики, розкрилися достиглі гранати. Така продукція переходить за рамки простого ремесла і входить до числа високохудожніх виробів.

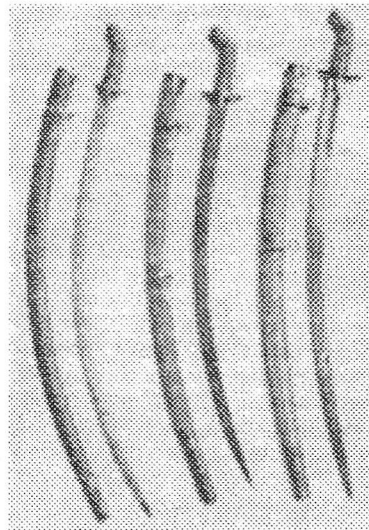
Велику цікавість у відвідувачів львівських музеїв викликають знамениті, модні у XVIII ст., так звані слупькі (виткані з шовку і парчі на обидві сторони одинаково) пояси. Вперше їх виготовляли у Слупьку в Білорусії. Звідси й пішла їх назва. На Львівщині вірменські ткачі виготовляли їх у Бродах, Олеську, Лагодіві.

Серед львівських вірменських ремісників зустрічаємо декілька аптекарів. Аптекарська справа в ті часи відносилася до ремесла. У Львівському історичному музеї експонується портрет відомого львівського аптекаря Павла Козловського, який жив на вулиці Вірменській. Тут же виставлена аптечна ступка 1736 року. Вона належала львівському вірменину аптекарю Михайлу Аксентовичу. У 1751 році працював у Львові відомий аптекар вірменин Іоан Муратович.

Крім згаданих вірменських ремісників тут працювали ще й миловари, гончарі, мечники, гравери, каменярі, фарбувальники, пивовари, пекарі, м’ясики, різьбярі по металу, каменю і дереву. Тільки невелика частина вірменських, як і українських, ремісників входила до цехових організацій. Більшість їх була поза цехами.

Збережені в музеях реліквії вірмен, документи архівів і бібліотек Львова показують, що вірменські ремісники брали активну участь у ремісничому виробництві, постійно перебували у жвавих ділових контактах з місцевими виробниками, вносили помітний вклад в економічний розвиток нашого міста.

Надія КРИВОНОС

Вірменські шаблі з XVIII ст.

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ

Лехаці, Степанос (Львівський) (1548—?) — філософ, письменник, перекладач на вірменську мову “Юдейської війни” Йосифа Флавія, автор твору “Подорожні нотатки” (1619—1635), значна частина яких присвячена Львову.

Лукасевич, Ігнаці (1822—1882) — відомий фармацевт, інженер, спеціаліст з видобування та перегонки нафти, один з винахідників газової лампи.

Макаревич, Юліан (1854—1936) — живописець, художник-монументаліст, реставратор. Працював у Львові і Кракові.

Малаховський-Наленч, Годзимір (1852—1908) — адвокат, бургомістр Львова у 1897—1905 рр.

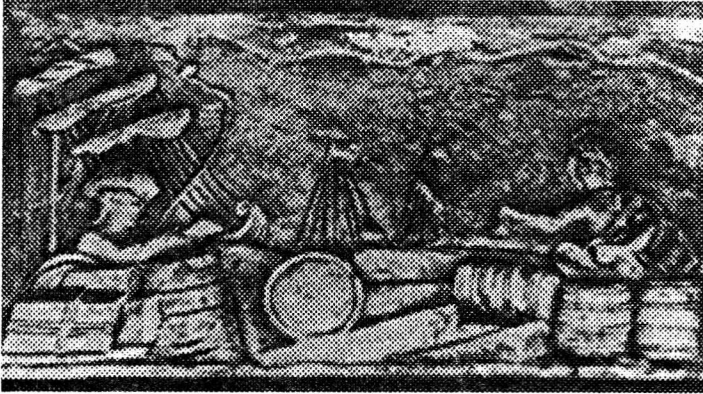
Манчукевич, Миколай Сімон (к. XVII—поч. XVIII ст.) — вірменський нотаріус, делегат Львова до гетьмана Мазепи у 1705 р.

Марконович, Ян (перша пол. XVIII ст.) — один з засновників шовкоткацтва у Львові.

Мікуля, Кароль (1819—1897) — відомий музикант, педагог, один з засновників Консерваторії Галицького музичного товариства у Львові.

Токатеці, Мінас (1572—1619) — писар вірменського суду у Львові, поет, автор твору “Плач по вірменах Валахії”.

Мінасович, Якуб Теодор (перша пол. XVIII ст.) — доктор філософії та медицини.

УЧАСТЬ ВІРМЕН У ТОРГІВЛІ ЛЬВОВА ЕПОХИ ФЕОДАЛІЗМУ

В економічному житті Львова XV-XVIII ст. поряд з ремісничим виробництвом важливе місце займала торгівля. Із зростанням виробництва і обміну вона набувала все більш широкого розвитку.

В ті часи уся торгівля була базована на привілеях, які отримували заможні і багаті міщани. Вірмени, отримавши право міського громадянства, мали право вести торгівлю.

Ще в 1484 році вірмени мали у Львові 19 крамниць, українці — 3, поляки — 2, а в 1589 році у руках вірмен було 22 крамници. Всі вони були розташовані у центрі міста на східній околиці площі Ринок. У таких крамницях вірмени вели роздрібну торгівлю. У 1731 році в руках вірмен нараховувалося 112 склепів.

Значна частина вірмен у Львові вела внутрішню і зовнішню торгівлю. Розташований на вигідних торговельних шляхах, які пов'язували Схід із Заходом, Львів займав провідне місце у транзитній торгівлі. З цією метою багаті вірменські купці створювали торгові об'єднання — каравани. Такий караван нараховував 30, а іноді і 100 возів. Один купець мав кілька возів і кілька слуг. За товарами їхали до Туреччини, Персії, Вірменії, а також Молдавії, Угорщини, Болгарії, Наддніпрянської України, Росії. Разом з вірменами у караванах подорожували українці, поляки, литовці, молдавани, греки і представники інших народів. На чолі такого каравану стояв так названий "караван-баша". Його обирали всі учасники каравану. Майже завжди на таку посаду обирали вірменина. На шляху поїздки він мав повну владу над караваном.

В дорозі каравани перебували довго, іноді по кілька років. А коли приходив час повернення додому, і караван наближався до Львова, тоді по місту розносилося радісне: "Караван іде!", "Караван прийшов!". Скільки радощів було у людей, чії сини, брати, чоловіки поверталися додому з далеких, часом небезпечних мандрівок.

У торгівлі з країнами Сходу львівські вірмени займали провідне місце. Вони привозили сюди високоякісні килими, тканини, прянощі, а разом з тим і східні моди. Вірмени добре знали східні звичаї і вміли вступати в контакти з східними купцями і товаровиробниками. У документах львівських архівів збереглися різноманітні назви килимів і тканин. А у Львівському історичному музеї зберігаються зразки східних тканин XVII-XVIII ст.

Середньовічний Львів належав до числа міст, які мали право "головного складу східних товарів" терміном на 14 днів. Це означало, що купець, який переїжджав через місто повинен був виставити весь свій товар на львівський ринок. А лише через 14 днів, якщо товар тут не продався, мав право везти його далі. Частіше бувало так, що весь товар розходився у Львові.

На сторінках актових книг львівських архівів XVII ст. зафіксовані імена 20 львівських вірменських купців, які вели торгівлю з Росією. До Росії вони возили тканини, ювелірні вироби львівських ремісників, напої львівського виготовлення, а звідтам привозили хутра, російське полотно, юхту, металеві вироби.

Для розвитку міської торгівлі велике значення мали ярмарки, на які з'їжджалися купці з найвіддаленіших країв. Тут складалися контракти, проводилася оплата боргів і кредитування купців. У Львові ярмарки проводилися два рази на рік — 21 січня і 13 липня.

Особливо багато купців приїжджало з Туреччини, Персії, Вірменії. Стосунки з ними вимагали знання східних мов — турецької, перської, вірменської, татарської, грецької, арабської. Тут знадобилися лінгвістичні здібності вірмен. Ще у 1441 році при львівському магістраті було засновано відділ перекладачів на чолі із старшим перекладачем — товмачем. У цьому відділі працювало 12 осіб перекладачів, у більшості — вірмен. Перекладачі безпосередньо брали участь у продажу і купівлі товару, укладанні контрактів між купцями. Мали вони й широкі обов'язки — стежили за дотриманням правил у міській торгівлі. Це були досить освічені на той час люди.

У грошовому обігу львівських вірмен були польські та іноземні грошові знаки — злотий, грош, шилінг, червоний злотий, дукат, талер, аспр, рубль. Мірою ваги був камінь, що дорівнював 32 фунтам, корець — дорівнював 100 кг. Мірою довжини був лікоть, що дорівнював 68 см. Користувалися й аршином, який тоді було прийнято у деяких країнах.

Пожвавлену торгівлю львівські вірмени вели з містами Кам'янець-Подільський, Язловець, (тепер Яблунівка Тернопільської обл.), Луцьк, Бар, Броди, Жовква, Дрогобич, Самбір, Стрий, Рогатин, Снятин, Київ, Житомир, Біла Церква, Чигирин, Лисянка, Краків, Замостя, Торунь, Гданськ, Варшава та багатьма іншими містами і селами. Львівський купець вірменин Христофор Вартерисович разом з своїм сином і племінником їздили в XVII ст. з текстильними товарами на ярмарки у Київ, Чигирин, Лисянку. Відомий у Львові купець і політичний діяч (учасник переговорів з Б.Хмельницьким під Львовом у 1648 році) Аведик Захнович мав у Києві свою крамницю.

Торговельні зв'язки львівських вірмен сприяли зростанню Львова як великого торгового центру. Вони відігравали велику роль у розширенні і зміцненні зв'язків нашого міста з країнами Сходу і Заходу. Ця торгівля приносила вірменським купцям значний прибуток.

Надія КРИВОНОС

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ

Мінасович, Юзеф Єпіфаній (1718–1796) — поет, історик, автор однієї з перших праць з історії вірмен.

Мкртч. Ян (перша пол. XVI ст.) — переписувач книг та мініатюрист.

Нерсесович, Деодат (Богдан) (1630–1709) — священик, автор латино-вірменського словника.

Нікоровичі — (к. XVII-XVIII ст.) — власники торгового дому з відділеннями у Львові та Константинополі.

Нікорович, Ігнаці (1866–1951) — письменник, поет, драматург, публіцист.

Нікорович, Юзеф (1827–1890) — піаніст, композитор.

Огончик-Закшевський, Маріан-Флоріан (1803–1831) — доктор медицини, психіатр, фармацевт, дослідник мінеральної води "Нафтуся", засновник курорту "Шкло", історик-аматор.

Пірамович, Григорій (1735–1801) — священик, викладач філосо-

фії, просвітитель, видатний реформатор польської системи освіти, засновник першого міністерства освіти в Європі.

Родаковський, Генрик (1823–1894) — художник, родом зі Львова, де жив і працював до 1889 р., пізніше — в Кракові.

Ромашкан, Юзеф Григорій (1809–1881) — вірменський архієпископ у Львові в 1876–1881 рр.

Русет, Ян (1762–1835) — художник, викладач Віленського університету. Підтримував постійні тісні контакти зі Львовом.

Сімонович, Ян Якуб (1740–1816) — вірменський архієпископ у Львові в 1799–1816 рр.

Степанян, Калуст Кіліян — вірменський архієпископ у Львові в 1515–1542 рр.

Стефан I — вірменський архієпископ у Львові в 1481–1492 рр.

Стефан II — вірменський патріарх, єпископ у Львові в 1549–1551 рр.

ВІРМЕНСЬКА ЦЕРКВА СВ. ХРЕСТА

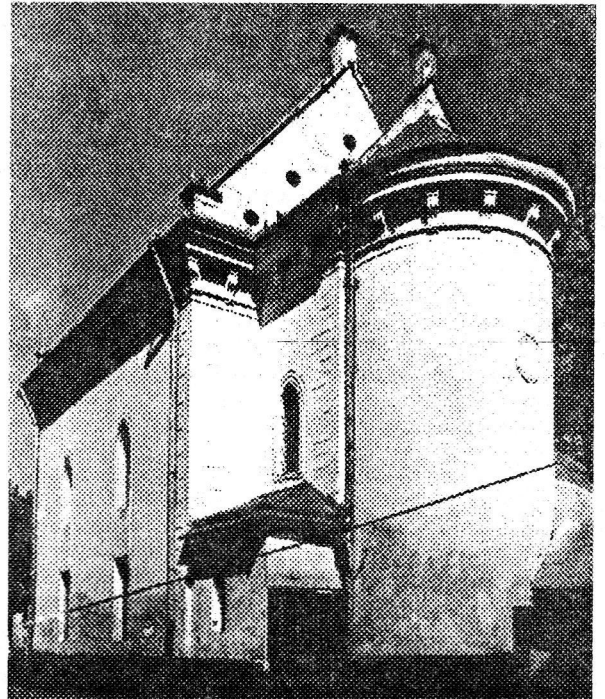
З чотирьох давніх львівських вірменських святинь до наших днів збереглися кафедральний собор на вулиці Вірменській та церква св.Хреста. Дві інші монастирські церкви – св. Анни і св. Якова, що знаходились поруч з українським монастирем св. Онуфрія, наприкінці XVIII ст. були скасовані австрійською владою, а їх будинки розібрані на будівельний матеріал.

Церква св. Хреста (вул. Замарстинівська, 9) бере свій початок з другої половини XVI ст. Виникнення цієї святині пов'язане з легендою, за якою на цьому місці в саді одного вірменина росло дерево, плід якого при розтині завжди зображував хрест. Це дало привід для відбудування на цьому місці церкви св. Хреста. Це сталося через 12 років після появи згаданого дерева. Перша церква, яку збудував вірменин Юрій Івашкевич, була дерев'яною. Такою її згадує у своїх записках німецький мандрівник Мартин Груневег.

Дерев'яна церква стояла до початку XVII ст. У 1629 р. багатий вірменський купець, власник кам'яниці Тарафацької (вул. Вірменська, 36) Сагак (Саак) Агопсович розпочав на її місці будівництво мурованої, яке протягом 1630-х років закінчив. В середині храму збереглась дата "1629", але це – рік фундації, бо саме будівництво тривало досить довго, що видно з реєстрів міської каси, яка отримувала прибутку від проданої Агопсовичу цегли зі своїх цеголень. Ще у 1628 р. Мартин Кампіан, який видав лонгерією, тобто господарським відділом магістрату, відступив Сагаківі Агопсовичу 6300 штук цегли на, як занотовано, "будування церкви вірменської св. Хреста". Ця цегла призначалася для виставлення нової оборонної башти на Краківському передмісті, але від довгого зберігання під дощем вона почала псуватися, і власне тому Кампіан вирішив її продати. Магістрат відпустив Агопсовичу цеглу з Коснарівської цегельні, що знаходилась за костелом св. Софії. Видача цегли тривала до 1637 р.

Львівський канонік Тома Юзефович у своїй "Хроніці міста Львова" під 1637 р. пише: "старший вірменин Сагак Агопсович церкву св. Хреста недавно з ґрунту великим накладом і мурованими домиками виставив". Муровані домикки, про які говорить хроніст, служили житлом для монахинь вірменського жіночого монастиря, який існував при цій церкві і які жили за уставом св. Василя Великого. Перша згадка про цей монастир припадає на 1590 р. Оскільки він був григоріанського віросповідання, то, в результаті сутичок з прихильниками унії, монахи коло 1630 р. покинули Львів і поселилися у Язлівці і Кам'янці-Подільському. Лише у 1680 р. частина з них повернулася і осіла при кафедральному соборі, заснувавши новий монастир уставу св. Бенедикта.

Звільнений монастир при церкві св. Хреста на Краківському передмісті у 1671 р. частково, а через десять років цілковито, був переданий архієпископом Торосевичем отцям театинам, які за його старанням прибули з Риму для виховання і навчання вірменської молоді. Театини заснували тут папську колегію (Collegium pontificum), до якої, починаючи з 1708 р., почали приймати на навчання семінаристів-українців. У зв'язку з поповненням колегії новими алюмнами, приміщення при церкві св. Хреста стало затісним. Тому театини у 1738 р. розпочали будівництво нової колегії під Високим Замком (вул. Кривоноса, 6), а старе приміщення при нинішній Замарстинівській вулиці продали місіонерам. Місіонери у 1744 р. розширили і перебудували його для своїх потреб. Ці перебудови для місіонерів виконав архітектор Бернард Меретин. У 1769 р. місіонери зайняли також церкву св. Хреста, віддавши вірменам узамін костел св. Войцеха під Високим Замком. У 1784 р., за розпорядженням австрійських властей церкву закрили, а в монастир-

ських приміщеннях влаштували гарнізонну в'язницю.

Хто був будівничим вірменської церкви св. Хреста – на сьогодні не відомо, зате відомо, що вона була крита олов'яною бляхою, яку у 1655 р. зняли для сплачення контрибуції козацькому війську Б.Хмельницького.

У плані храм однонавовий, з півкруглою вітварною апсидою і прямокутним бабинцем (крухтою). По боках апсиди симетрично прибудовані невеличкі прямокутні захристії, такі ж невеличкі приміщення розташовані по боках бабинця. Центральний об'єм і апсиду по периметру вінчає модульонний фриз. Вікна з профільованим кам'яним обрамленням – чотири в наві, два – у провітерії і одне в крухті – мають стрілчасту форму. Таку ж стрілчасту форму мають арки і склепіння інтер'єру. Перехрестя профільованих ребер хрестового склепіння декорують різьблені розети.

Ремінісценції готичної архітектури, які бачимо у цій пам'ятці, а також суворий вигляд нерозчленованих стін, зближує її з костелом св. Лазаря, який споруджувався майже одночасно. Особливо близькими за формою в обох пам'ятках є модульонний фриз під вінцевим карнизом. Такий же бачимо і в костелі св. Марії Магдалини, зокрема – у найстарішій вітварній частині. Костел св. Лазаря з вірменською церквою ріднить однакова форма трикутних фронтонів на фасадах. Спільність багатьох рис у цих пам'ятках є не тільки відбиттям стилю епохи. В них можна вбачати по черк одних і тих самих будівничих.

Володимир ВУЙЦИК

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ КАМ'ЯНИЦЬ ВУЛИЦІ ВІРМЕНСЬКОЇ

Вулиця Вірменська постала одночасно з формуванням середньовічного міста в межах оборонних мурів і була заселена вірменами, які з'явилися у Львові ще в часи князювання Льва Даниловича. Це одна з найдовших вулиць середмістя. Вона починалася від вул. Краківської і впиралася у забудову домініканського монастиря, не маючи вільного виходу. Відрізок між вул. Театральною і Краківською приєднали до Вірменської у 1871 р. До цього часу він мав назву Пекарської, потім Тринітарської (від сусіднього монастиря тринітарів), відтак академічної або університетської (від університету, що поміщався у цьому монастирі). Коли утворилася нинішня вул. Лесі Українки (поч. XIX ст.), на місці розібраних міських мурів, башт і валів, то її стали називати Нижньою Вірменською (до 1871), а Вірменську — Вищою Вірменською (також до 1871).

Вул. Вірменська, № 13

Перша згадка про вірменський квартал у місті відноситься до 1394 р. Тоді вірмени ще жили на Краківському передмісті в районі пл. Старий Ринок і творили окрему Вірменську або Святоіванівську юридикю.

У середньовічному місті вулицю заселяли не тільки одні вірмени, а й мешканці інших національностей. Правда, десь до сер. XVI ст. вірменське населення у цій ділянці переважало, бо в назвах кам'яниць зафіксувались саме їх імена. Крім своєї вулиці вірмени селилися і в прилеглих кварталах, зокрема на вул. Божого тіла, відтак Домініканський, тепер Ставропігійський, на вул. Руській, Руській Бічній (І.Федорова), а з XVII ст. — на площі Ринок.

Забудова Вірменської вулиці на XVI-XVIII ст. в більшості була дво- і триповерхова, але перші будинки переважали, і лише під кінець XVIII ст. з'являються чотириповерхові кам'яниці. Майже усі житлові будинки були муровані і тільки незначна кількість — з дерева або "пруського муру". Напівдерев'яними іноді були верхні поверхи і дворові флігелі, так звані "індермахи".

Багато будинків до другої пол. XVIII ст. мали широкі в'їздові брами, що служили для сполучення з господарським подвір'ям. У подвір'ї ставились стайні для коней, возівні тощо. Це спостерігається майже до кінця XVIII ст. У багатьох будинках широкі брами збереглися до сьогоднішнього дня (NN 13, 15, 25), на деяких після реконструкції залишилися тільки сліди аркових отворів (N 12).

Цю вулицю час від часу навідували пожежі, які завдавали великої шкоди житловій архітектурі. У 1748 р. горів вірменський квартал, починаючи від монастиря вірменських бенедиктинок. Рівно через 30 років, у травні 1778 р. знову сталася пожежа, внаслідок якої погоріла вся вулиця аж до домініканського монастиря. Кожне таке стихійне лихо тягнуло за собою відбудову, а разом з нею і певні зміни у вигляді будівель, зокрема, їх верхніх частин, які, підкреслимо, дають найповнішу яву про часові і стильові характеристики пам'яток будівництва.

Про цю ділянку у будівельному сенсі уже писалося. Першим в цьому напрямі був путівник Р.Липки "Ансамбль вулиці Вірменської". Львів, 1983. Іншою цінною і цікавою працею є публікація Г.Кос: З історії забудови вірменської вулиці у Львові // Записки НТШ. Т. 127. Нинішній матеріал буде лише скромним причинком до згаданих праць.

Будинок N 12 (конскрипційний N 146). У старих реєстрах названий як "індермах",

тобто флігель кам'яниці Вільчівської (пл. Ринок, 38). У 1763 р. цю кам'яницю купив за 7000 зол. у власника Фаліборського підстолий черський Юзеф Орлевський, від імені якого вона отримала назву "Орлевська". На той час від вулиці Вірменської дім мав широкі ворота, при яких був склеп, склепений з залізними дверима. У 1789 р. на публічній ліцитації його купив кравець Карл Бар. Бар у 1796 р. відбудував тильну частину кам'яниці, а в 1808 р. відбудував весь будинок у нинішньому вигляді коштом 9210 зол. Після смерті К. Бара у 1814 р. кам'яниця перейшла до його спадкоємців. У 1819 р. Леонард Штенгель відступив її Готлібу Баумгартену, а останній у 1825 р. — Франціску Гешофу.

Будинок N 13 (конс. N 118). Ця чотириповерхова семивіконна кам'яниця постала на

місці двох старих: наріжної від єпископського палацу Убалівської або Цефутівської і Муратовичівської. Обидві кам'яниці уже від початку XVIII ст. були розвалені і в податкових реєстрах названі "рудерами" та йшли як власність фіскуса. Муратовичівська на той час мала два поверхи. У 1773 р. рудери цих кам'яниць місто продало львівському архітектору Петрові Полейовському за 2500 зол. Продаючи розвалини, магістрат застерезив: якби у цих руїнах і гноях знайшовся який-небудь скарб, то він належить до міста. Купивши ці дві рудери, П.Полейовський на їх місці вибудував одну триповерхову кам'яницю. Будову за його проектом вів цеховий майстер Йосиф Дубльовський. У 1776 р. Полейовський помер, залишивши вдову Маріанну і малолітніх дітей, а ще через два роки, у травні 1778 р., виставлений великим коштом будинок згорів. Близько 1780 р. здезольовану пожежею кам'яницю вдова Маріанна Полейовська продала старості буському Йосифу Міру. Граф Мір тут же приступив до її реконструкції, залучивши до цього циркулового архітектора П'єра-Дені Гібо. Договір на будівництво з цим архітектором укладено 4.VII.1781 р. Проект Гібо реалізував майстер-бідівничий Йоган Гельцель. На 1783 р. кам'яниця була вже цілком викінчена разом зі скульптурним декором, що видно з оцінки робіт і будівельних матеріалів, проведеної 13 травня цього року. За тогочасним описом фасад вінчав аттик з кам'яними декоративними вазонами на постаментах, між якими стояла металева решітка. Скульптура на фасаді приписується скульпторові Матвію Полейовському.

У тильній триповерховій кам'яниці від подвір'я, реконструйованій одночасно з головним будинком, поміщалася стайня і інші господарські вогнища.

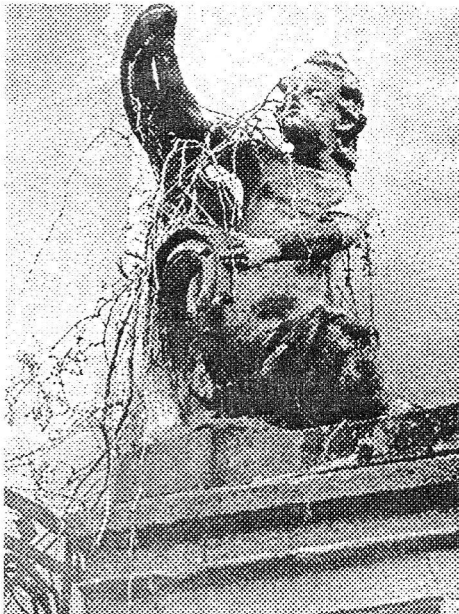
Це — одна з кращих кам'яниць палацового типу в стилі бароко, яка, за винятком окремих декоративних деталей, збереглася у незмінному вигляді від часу її побудови. Незначні ремонтні роботи відбулися у 1909 р.

В будинку з 1857 р. поміщалася фінансова прокуратура, у 1929 р. — Товариство "Релігійна бібліотека" з друкарнею, з 1933 р. — архідієцезіальний зв'язок вірмен.

Будинок N 14 (конс. N 145). Кам'яниця мала назву "Каспрівська", потім — "Бернатовичівська". Родина Бернатовичів була численною і посідала кам'яниці не тільки на Вірменській вулиці, але й на вул. Руській і площі Ринок. На 1712 р. кам'яниця мала дуже малий поверх. Незалежно від того, що у цьому будинку перебували різні мешканці, а у 2-й пол. XVIII ст. тут жили відомий львівський скульптор Антон Осинський та архітектор П.Полейовський (до побудови свого дому на протилежній боці вулиці), кам'яниця належала до вірменського братства св. Григорія Просвітителя. До 1765 р. її посідали купці і провізори цього братства: Антон Глушкевич, Петро Августиневич та Стефан Богданович. Останні відступили кам'яницю Бернатовичівську художникові Матвію Міллеру і його дружині за 8000 зол. Розалія Осинська була сестрою архітектора П.Полейовського.

У 1774 р. художник М. Міллер перебрався звідси до кам'яниці Давидовичівської (Вірменська, 33). Після смерті Розалії Осинської у 1793 р. її дочка Софія Кемпська разом з сестрою Катериною Ратинською відступили кам'яницю братові Мартинові Осинському.

З 1840 р. будинок став власністю українського історика Дениса Зубрицького (1777-1862). Дочка Зубрицького Станіслава, яка жила в Кракові, перед смертю записала

львівську кам'яницю греко-католицькій капітулі з умовою, що дохід з неї буде йти на виховання дівчат. Бібліотеку С. Зубрицька записала історик Антону Петрушевичу.

Будинок N 15 (конс. N 119). Кам'яниця називалася "Домажирська", з XVIII ст. — "Стефановичівська". Сучасний вигляд отримала у 1776 р. Ця дата підтверджується документом з 21.V. цього року, у якому говориться: "пан Стефанович своєї фабрики у кам'яниці Стефановичівській не може продовжувати у зв'язку з тим, що сусідній мур кам'яниці Муратовичівської вимагає репарації". У 1787 р. Андрій Каетан Стефанович зізнає, що кам'яницю N 119, колись Домажирську, його родичі супруги Григорій Стефанович і Іоанна з Августовичів записали на його брата Йосифа Стефановича, і тим же братом вона два рази з фундаментів наново вимурована. Очевидно, в документі йдеться про перебудову 1776 р.

Актом купівлі-продажу з 17.VII 1787 р. суддя камб'яльний Йосиф Стефанович і його супруга Софія з Яськевичів відступають свою кам'яницю графові і радникові апеляційного трибуналу Йосифу Яворському за 50000 зол. Цю кам'яницю прадід Йосифа Стефановича Августин Іоан Августинівич з супругою Єлизаветою з Задинкевичів купив 25.XI.1701 р. від Домініка Яськевича. До Йосифа і Софії Стефановичів дім перейшов від родичів у 1774 р.

Граф Й. Яворський, дідич на Сторонибабах, актом від 18.11.1802 р. продав кам'яницю N 119 Петрові Лодинському за 38000 зол. Але останній тут довго не затримався, бо контрактом з 2.X. цього ж року відступив її за 12000 зол. доктору медицини Феліксу Пассаріні. У 1806 р. Катерина з роду Пассаріні виходить заміж за секретаря

губернії Франціска Шашека Мезігура, на якого переходить будинок.

Будинок N 16 (конс. N 144). Постав на парцелі трьох менших кам'яниць: Писарчика або Лискевичів, Стеткевичівської і Богуша маляра. Перша на початок XVIII ст. мала тільки одну світлицю, друга — дерев'яну і меншу кімнату. Друга була двоповерхова з малим дерев'яним індермашком, третя — Богуша — пуста і вся зруйнована. У другій пол. XVI ст. в ній жив вірменський живописець Павло Богуш, пізніше — його син Шимон та Іван, також малярі; з 1686 по 1692 рр. — маляр Григорій Богданович і старші нації вірменської.

Близько середини XVIII ст. ці кам'яниці набув воєвода брацлавський кн. Станіслав Любомирський. У 1768 р. кн. Любомирський відступив їх Теодору Дзержицькому за 2000 зол. угорських. Дзержицький у 1776 р. винаймав кам'яниці Якову Годзембі Варденському і друкареві Антону Піллеру. Піллер, крім цієї, посідав ще наріжну кам'яницю, звану "Костевічівська" на вул. Домініканській (Ставропігійській, 11). На публічній ліцитації 6.VI. 1792 р. кам'яницю Стеткевичівську і дві інші від Теодора Дзержицького купив за 17000 зол. підкоморій варнавський Ян Годземба Варденський, який зразу після набуття перебудував усі три в одну триповерхову кам'яницю. У 1801 р. син Яна — Юзеф Варденський — надбудував четвертий поверх. Під час такси цього чотириповерхового будинку у 1803 р., його вартість становила 32500 зол.

Будинок N 17 (конс. N 120). У XVII ст. належав вірменській родині Еміновичів, від імені яких носив назву "Еміновичівський" або "Максютювичівський". У 1637 р. львівський купець Адам Емінович купив від інженера-фортифікатора Андреа дель Акви його будинок у Бродах. Брат Адама — Аслан Емінович — був бродівським вірменським вїйтом. Наприкінці XVII ст. у львівській ка-

Східний двірник Вірменського собору.
Колона св. Христофора

м'яниці жив Мурат Емінович. У XVIII ст. кам'яниця належала вірменському катедральному собору і як такою нею володів

вірменський архієпископ Яків Стефан Августинівич. Частина будинку у 1765 р. прокуратор вірменського собору Яків Валеріан Туманович продав за 5000 зол. ловчому добжинському Петрові Лубковському (Лубковському). У 1779 р. П. Лубковський купує цілу кам'яницю за 29000 зол. З її тильної сторони у 1767 р. для скріплення стін приставлено шкарп з тесаного каменю.

Будинок N 19 (конс. N 121). "Глушкевичівський", наріжний. До перебудови мав два поверхи. Контрактом купівлі-продажу від 11.VII. 1786 р. власник цієї кам'яниці, яка на той час була в руйнівному стані, адвокат Йосиф Уфнярський продав її губернальному радникові, перед тим — директорові медичних студій, протомедику (1785 р.), колишньому військовому лікареві Лаврентію Прессену за 11105 зол. Після перебудови Лаврентієм Прессеном у 1792 р. її оцінили у 26652 зол.

Будинок N 20 (конс. N 142). У XVII ст. — "Миколаєвичівський", з 1703 р. — Гадзевича. На 1712 р. мав мешкання долішнє і один поверх. Перша мурована кам'яниця була збудована близько середини XVI ст. італійським архітектором Петром з Лугано, який з'явився у Львові в 1543 р. Кам'яниця багато разів перебудовувалася. Про перебудову 1734 р. "візія" говорить наступне: "пан Гадзевич будує мур від вулиці для виставлення на другому поверсі світлиці прусською роботою (тобто у фахверковій конструкції), і з цього муру ніякого пожитку кам'яниці Кассіанівській (N2 2) нема". Тут маємо конкретну вказівку про використання у першій пол. XVIII ст. напівдерев'яного будівництва. Ремонтні роботи велись і в XIX ст. У 1866 р. гранічна стіна між N 22 знаходилася в аварійному стані (верхній поверх) і загрожувала заваленням. У наступному році її зобов'язався відреставрувати будівничий Юзеф Енгель. Реставрацію кам'яниці зі збереженням елементів старої архітектури провів у 1898 р. архітектор Іван Левинський.

Будинок N 23 (конс. N 124). Один з найцікавіших на цій вулиці, який серед інших відрізняється багатством скульптурного декору. Крім того він один з небагатьох, що постійно зберігав назву "Івашкевичівський". У 1610 р. його названо "domum", що вживалося для дерев'яних будівель. Муровані називалися кам'яницями.

У нинішній будинок увійшло дві кам'яниці Івашка-доктора, які у 1764 р. перебудовано в одну. У наступному році її посідач Йосиф Яськевич відступив частину кам'яниці капітанові Антону Вітовському, і в руках цієї родини вона перебувала до поч. XIX ст. Незалежно від того кам'яниця здавалася в посесію різним особам. У 1770 р., коли вона належала єзуїтам, її репаровано коштом 629 зол. З документу 1798 р. видно, що кам'яниця мала три поверхи (в сучасному розумінні), стрих з комірчиною і стайню на коні. З фасаду була аркова брама для проїзду каретою. Тоді вона належала Франціскові Вітовському. Сестра Франціска Катерина Маріновська відступила Матвієві Волосянському цілу кам'яницю, яка на той час була дезольована і вимагала реставрації.

У 1882 р. місто викупило будинок для влаштування в ньому школи ім. Григорія Пірамовича від вулиці Вірменської і школи ім. М. Шашкевича від вулиці Скарбківської (Л.Українки, 26). В цьому ж році було

розпочато адаптацію. Будинок відновлено коштом 30000 корон. Правдоподібно тоді на фасаді з'явилися рельєфи з зображеннями пір року і зодіакальний фриз роботи скульптора Гаврила Красуцького.

Будинок N 25 (конс. N 125). кам'яниця "Захновичівська". У середині XVII ст. її посідав вірменський маляр Христофор Захарія Захнович. У 1763 р. частину кам'яниці купив каштелян галицький Антон Розвадовський за 2400 зол. З 1772 р. перейшла до його сина Ігнатія, який у 1774 р. ґрунтовно перебудував кам'яницю. Перебудову вели цехові майстри куншту мулярського Павло Шендерович та Антон Міськевич. У 1782 р. Ігнатій Розвадовський передав будинок у спадок своєму синові гр. Антону, а цей контрактом від 29.III.1797 р. відступив його за 36000 зол. Стефанові Яблоновському.

У цьому будинку поміщалось українське ремісничє т-во "Зоря", засноване у 1884 р. за участю архітектора Василя Нагірного.

Будинок N 27 (конс. N 126). постав на місці двох менших кам'яниць: Тарафацьких, яка мала 11,1 ліктя по фасаду і Манчукевичів — 18 ліктів, одноповерхова. Кам'яничка "Тарафацька" у 2-й пол. XVIII ст. належала судді нації вірменської Гавриїлу Аракеловичу. Дружина покійного Гавриїла Аракеловича Євфрозина контрактом з 3.11.1773 р. продала свою кам'яницю старості остринському, ротмістрові панцерному війська коронного Ігнатію Воронічу і його дружині з Розвадовських Цецилії за 6500 зол. Аналогічним контрактом з 5.11.1773 р. Ігнатій Вороніч купує кам'яницю Манчукевичівську у вдови Єлизавети з Манчукевичів Яськевич, дружини Гавриїла Яськевича за 11500 зол. Єлизавета Яськевич набула цю кам'яницю у 1764 р. від підчашого мінського Войцеха Ляховського.

Одна з кам'яниць Воронічів (Тарафацька) у 1780 р. "мала в собі пивничку і склепик малий на долі, на верхньому поверсі — одна велика кімната, на другому — одна кімната і друга маленька навпроти неї". У 1782 р. спалені підчас пожежі 1778 року кам'яниці Манчукевичівську N 115 і Аракеловичів (Тарафацьку) N 116 купив на публічній ліцитації за 8105 зол. нотаріус Франціск Ксаверій Яськевич. У цьому ж році і за таку ж суму Ф.Яськевич відпродав обидві зруйновані кам'яниці ц.к. асесору фіскальному Григорію Урановичу. Григорій Уранович, член Львівського ставропільського братства з 1778 р., купивши дві кам'яниці Воронічів, N 115 і N 116, у 1783 р. обидві з ґрунту вимурував. Але в тилі цих будинків залишився незабудований ґрунт до міського рову. Цю вільну парцелю пропонувалось викупити стрілецькому братству і забудувати. У міській табулі під 1788 р. записано, що Григорій Уранович на місці двох менших кам'яниць — N 115 і N 116 — вимурував одну від фундаментів. Внизу на тилі була склеплена стайня на шість коней. Згідно такси, проведеної архітектором Клеменсом Фессінгером і будівничим Яковом Петровським 21 VIII 1788 р., вартість нового будівництва винесла 52130 зол. Кам'яниця, здається, була перебудована на початку XIX ст. З цього часу зберігся проект архітектора Ф.Пахмана, датований 1807 р., на якому поданий сучасний стан будинку.

У 1887 р. на другому поверсі цього дому знаходилось товариство "Просвіта".

Будинок N 29 (конс. N 127) "Августинівський". Перший раз виставлений суддею нації вірменської Григорієм Августиновичем перед 1768 р. Його спадкоємець Лука Августинович у 1784 р. вимурував нову кам'яницю. Під час будови сусід Вороніч дозволив Августиновичу пробити у спільній стіні три вікна — одне над одним, які виходили б на його подвір'я.

Будинок N 30 (конс. N 135). Називався "Фаруховичівський", також "Граціанівський" або "Бернатовичівський", від Граціана Бернатовича, який жив тут у другій пол. XVII ст. На 1712 р. був одноповерховим. Сучасна чотириповерхова чотиривіконна кам'яниця збудована у 1792 р. для вірменського архієпископа Якова Тумановича за проектом архітектора Клеменса Ксаверія Фессінгера, затвердженим львівським циркуловим урядом у 1786 р. Загальна вартість будівництва — 33680 зол. Спадкоємець архієпископа Яко-

О. Білявський. Портрет Архієпископа Якуба Тумановича

ва Тумановича канонік вірменського собору Микола Туманович у 1802 р. продал свій будинок Ієронімові Будзінському за 24000 зол.

Будинок N 32 (конс. N 134). Вважався тилом кам'яниці Голубовичівської (Ставропільської, 9). Належав вірменській катедральній церкві, у ньому проживали її вікарії. У 1776 р. кам'яницю від вірменської катедри набули Деодат і Констанція Вартересевичі. У 1803 р. вдова Констанція відступила будинок Миколі Вартановичу.

Будинок N 34 (конс. N 366) Наріжний "Грегоровичівський" (вхід від вул. Федорова, 2). У 1712 р. внизу був склеп або кімната до шинкування, на поверсі — кімнати, велика й маленька. На переломі XVI-XVII ст. кам'яниця була власністю вірменина Симеона Грегоровича, від якого отримала назву. Його жінка Анна Пстроконська, родом з с. Хотимир (тепер Перемишлянський р-н), у 1600 р. заснувала костел св. Марії Магдалини у Львові, на будову якого тестаментом 1614 р. залишила 5000 зол. У другій пол. XVIII ст. тут жив писар нації вірменської львівської Григорій Никорович.

Будинок N 36 (конс. N 131). Наріжний, фактично, Федорова, 1. У давніші часи мав вхід від вул. Вірменської. Кам'яниця називалася "Тарафацька", потім — "Бернатовичів-

ська" — від її посідачів. Після смерті Тарафацького, у 1631 р. перейшла до його зятів: Захарії Бернатовича, Тороса Бернатовича і Бартоша Нерсесовича. Перебудована на початку 1630-х рр. архітектором Яковом Боні, який з Захарією Бернатовичем уклав дві інтерцизи: перша — 11.X.1631 р., друга — 8.III.1632 р. Згідно інтерцизи від 29.XI.1631 р. між Торосом Бернатовичем і будівничим Яковом Боні, останній повинен "склеп долішній в новім будуванню засклепити і витинкувати... також піч і комин за суму 95 зол.". Після закінчення мурування кам'яницю у Тороса Бернатовича набув Захарія Бернатович. Він, як видно з документу, не доплатив Якову Боні за роботу решту 45 зол. Загальна сума будівництва становила 1800 зол.

Інтерцизою від 18.7.1636 р. Яків Бернатович свою кам'яницю, що при монастирі домініканів — з однієї, а Захарії Бернатовича — з другої сторони, продав Саакові (Сагакові) Агопсовичу за 10400 зол. готівкою. Нагадаємо: багатий купець Саак Агопсович у 1629 р. заснував і своїм коштом вимурував вірменську церкву св. Хреста на Краківському передмісті (вул. Замарстинівська, 9).

У 1798 р. посідач кам'яниці N 131 Григорій Бернатович записав її своєму синові Іванові, народженому від Констанції Муратович. Цю кам'яницю, колись Тарафацьку, брати Григорій і Гавриїл Бернатовичі отримали в спадок від батька Якова і діда Теодора Бернатовичів. Контрактом з 15.11.1803 р. Іван Бернатович продал свою дідичну кам'яницю Петрові з Лодини Лодинському, синові бувшого реґента земського львівського Андрія Лодинського за 32000 зол.

Від Лодинського дім перейшов до Юзефа Аделя, який у 1808 р. провів його реконструкцію за недатованим проектом Ф.Пахмана. Проект зберігся.

Володимир ВУЙЦИК

Вул. Вірменська, 30

ВІРМЕНСЬКЕ ДРУКАРСТВО У ЛЬВОВІ 1616-1618 рр.

На початку XVII ст. Львів був значним центром вірменського культурного, релігійного та, зрозуміло, економічного життя. Правда, період розквіту вже княвчався — недалеко було до релігійних суперечок “за” і “проти” унії григоріанської церкви з Римом, що спалахнули 1630 р., тягнулися майже 50 років і привели громаду до занепаду, до еміграції прихильників традиційної віри, звуження культурних горизонтів та припинення зв'язків з закарпатською метрополією.

Виникнення вірменської друкарні у Львові 1616 р. було цілком природним. У пригнобленій, частково сильно зруйнованій персько-турецькими війнами Вірменії, для цього не було сприятливих умов. Перші вірменські друковані книжки з'явилися в діаспорі: Венеція 1511 р., Париж 1538 р., Падуя 1539 р., Стамбул 1567 р., Рим 1584 р. Львів став шостим містом у світі, в якому друкувалися вірменські книжки.

Зачинателем вірменського книгодрукування Говганнес Карматаняц (таким був вірменський варіант його імені й прізвища; у невірменському середовищі Львова його називали Іваном Муратовичем — по батькові, або Іваном Керемовичем — по дідові) народився у Львові близько 1590 р. в родині багатого купця, який переїхав з Вірменії — з міста Бглісу недалеко озера Ван — в Україну десь у 80-х рр. XVI ст. У Львові він мав свій будинок на вул. Вірменській, що звався “Муратовичівською кам'яницею” і був розташований недалеко вірменського кафедрального собору. Східна торгівля приносила прибутки, але на момент смерті 1600 р. Мурат залишив вдові Анні, синам Іванові й Симеонові, дочці Анні великі борги, з яких вони не могли вилізти протягом двох десятиліть. Іван став священником. Він був любителем книжок, замовляв переписувати для себе рукописи і в пам'яті сучасників залишався “розумним і жадібним до знань філологом, ласкавим і чудесним священником” (так писав про нього відомий вірменський мандрівник Симеон Дпір 1618 р.). Говганнес Карматаняц дуже добре розумів користь книгодрукування і 1615 р. почав обладнувати свою друкарню. У Львові в цей час друкарства він міг навчитися лише в українців, які мали постійну друкарню. Зробити шрифти, зрештою досить примітивні, допомогли йому, мабуть, місцеві вірменські ювеліри. Свою першу книжку “Псалтир Давида” (по-вірменському “Самгос і Давіт”) він друкував довго — від 9 березня до 25 грудня 1616 р. (за новим стилем). Книжка мала 480 стор. (у збереженому єдиному примірнику бракує ще кілька сторінок). Другою його книжкою був, мабуть, “Лікарський посібник” (по-вірменському “Башкаран”). Пишу “мабуть”, бо єдиний примірник цієї друкованої книжки, знайдений 1791 р. в українському

Прикарпатті, згорів 1815 р. під час пожежі бібліотеки отців мхітаристів у Венеції на острові св. Лазаря (де тепер зберігається “Самгос і Давіт”). Третя його книжка (якщо вважати, що “Лікарський посібник” справді був львівського друку) побачила світ 1618 р. Це унікальне і дуже своєрідне видання. Справа в тому, що серед вірмен, які переселялися в Україну з Криму, розмовною мовою стала кримсько-татарська. Цією мовою, але вірменськими літерами, велося діловодство, складались документи, писались листи. Вона панувала серед львівських та кам'янець-подільських вірмен. Сьогодні мовознавці називають цю мову вірмено-кипчацькою (бо кримсько-татарська мова входить до групи кипчацьких мов), а надрукований Говганнесом “Молитовник” (по вірменсько-кипчацьки “Альгішбіткік”) — єдина взагалі книжка в світі, надрукована цією мертвою на сьогодні мовою. “Молитовник” друкували вже коротше, від 9 до 30 березня 1618 р. (за новим стилем), хоча обсяг його становив 168 стор. Єдиний примірник книжки зберігається у Лейденській університетській бібліотеці.

Книгодрукування не принесло Говганнесові прибутків. Він залазив у борги, 1662 року мешкав уже на передмісті Львова, на території, що становила юридику св. Івана Хрестителя. Чи продовжував друкувати — невідомо. Жодних слідів його подальших видань не знайдено. Помер молодим у 1624-му, у віці 35 років, можливо від епідемії, що насунула тоді на Львів з Угорщини.

Такою є коротка, але досить драматична історія вірменського друкарства у Львові. Цей епізод притягає увагу дослідників, але історики друкарства в Україні в цілому про нього згадують рідко. Нащо він екзотичний.

Пізніше були спроби відновити вірменське книгодрукування у Львові. 1665 р. львівський вірменський архієпископ Микола Торосович намагався переманути до Львова друкарню вірменського григоріанського єпископа Воскана Єреванці, що розгорнув дуже широку й корисну друкарську діяльність в Амстердамі. Переконавшись, що у Львові в вірменській громаді панують “віровідступники”, тобто вірмени-уніати, Воскан припинив зв'язки зі Львовом. Львівський єпископ-коад'ютор Вартан Гуналян, висвячений у Римі 1674 р., повертаючись до Львова привіз з собою комплект вірменських шрифтів. Та друкарню не обладнали, а через півтора століття шрифти переплавили. Коли 1754 р. у Львові надрукували велику книгу на честь чудотворної ікони св. Богородиці, мальованої, за переказом, св. євангелістом Лукою (назва книжки *Haslo słowa Bozego*...), то на аркуші 2 було вміщено гравюру з зображенням вірменина у національному одязі, але напис вірменською мовою гравірували, а не друкували шрифтом...

На фоні цих спроб і невдач скромний подвиг Говганнеса Карматаняца (Івана Муратовича) — священника, книголюба, філолога і першого вірменського друкаря в Україні — стає особливо помітним і зворушливим.

Що читати про вірмен

Barącz S. Żywoty sławnych ormian w Polsce.— Lwów; Nakł. W.Manieckiego, 1856.— 486 с.: 1 l.portr.

Barącz S. Rys Dziejów Ormiańskich.— Tarnopol: Z druk. Rawłońskiego, 1869.— 318 с.

D.K. Odnowienie i rekonstrukcja Katedry Ormiańskiej we Lwowie.— Lwów, 1908.— 17 s.: il.

Zyła W. Katedra ormiańska we Lwowie.— Kraków; Nakł. autora, 1919.— 160 s.: il.

Janusz B. O restauracji katedry ormiańskiej //Wiadomości konserwatorskie.— 1925.— N 7.— S.19-21.

Piotrowski J. Katedra Ormiańska we Lwowie w świetle restauracji i ostatnich odkryć.— Lwów; Nakł. Kurji metropolitalnej obrządku orm.— kat., 1925.— 45 s.: il.

Kajetanowicz D. Katedra Ormiańska i jej otoczenie: przewodnik. Lwów, 1926.— 32 s.: il.

Janusz B. “Mons Pius” ormian Lwowskich — Lwów: T-wo miłośników przeszłości Lwowa, 1928.— 83 s.: il.— (B-ka Lwowska, t.26)

Malowidła ścienne Jana Henryka Rosena w Katedrze Ormiańskiej we Lwowie / Autor textu I. Drexler.— Lwów: Zdjęcia i wyd. Wieleżyńskiego, 1930.— 8 s.: 18 il.

Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie: 19. VI-30. IX 1932: przewodnik.— Lwów, 1932.— 40 s.: il.

Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie.— Lwów, 1933.— 40 s.: il.

Mańkowski T. Sztuka Ormian lwowskich.— Kraków: Polska Akad. Umiej., 1934.

Кривонос Н.К., Грабовецкий В.В. Армянская колония во Львове в XIX-XVII веках // Известия АН Арм. ССР.— Сер. обществ. наук.— 1958. N 12.— С. 51-62.

Врадий Н. Актовые книги Львовской армянской колонии (1537-1783 гг.) // Ист.-филол. журн.— 1964.— N 2.— С. 347-352.

Сизоненко Г.С. Вірменські прогресивні діячі науки і культури у Львові (XIX-XX ст.) // Укр. іст. журн.— 1967.— N 8.— с. 67-71.

Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.— Ереван: Изд. АН Арм. ССР.— Вып. 1-4. (Институт истории АН АССР).

Кривонос Н.К. К истории книжной культуры армянской колонии во Львове в XVI-XVII веках // Книга: исследование и материалы.— 1971.— Сб. 22.— С. 206-209.

Дашкевич Р.Я. Львовская армянская коллегия // Советская Армянская энциклопедия.— 1976.— т.4.— С. 672-673.

Дашкевич Я.Р. Львовские армяно-кипчацкие документы XVI-XVII вв. как исторический источник. // Ист. филол. журн.— 1977.— N 2.— С. 151-176.

Халпачьян О.Х. Сооружения армянской колонии во Львове в XII-начале XX вв.— // Архитектурное наследие.— 1979.— т.27.— С. 58-79.

Дашкевич Я.Р. Армянские рельефные кресты Львова и Каменца-Подольского XIV-XVII вв. // Ист. филол. журн.— 1980.— N 3.— С. 120-140.

Липка Р.М. Ансамбль вулиці Вірменської: фотоплівник / фото П. Березіна.— Львів: Каменяр, 1983.— 110 с.: il.

Пештамалджян М.Г. Памятники армянских поселений.— Ереван: Айкастан, 1987.— 192 с.

Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах // Україна в минулому.— Київ-Львів, 1992.— вип. 1.— С. 7-13.

Ярослав Романович Дашкевич: Біобібліографічний довідник.— Київ: Інститут Української Археології НАН України, 1993.— 85 с.: портр.

Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturowego.— Kraków, 1994.

Дашкевич Я. Садов Баронч як історик-краєзнавець // Галицька брама.— 1995.— N 5.— С.6.

Armenische Kirche in der Ukraine // Glaube in der 2. Welt.— 1996.— N 9.— S. 27-30.

БОГДАН ЯНУШ

ЯК ВІРМЕНОЗНАВЕЦЬ

ційно працював у 1923-1926 рр. консерватором (охоронцем) археологічних пам'яток Східної Галичини, 1928 р. — директором Покутського музею в Станиславі. Проганяли його внаслідок інтриг та заздрощів. Був автором понад 200 наукових праць, серед них — ряду солідних, цінних монографій, насичених багатим фактичним матеріалом. Щоб уникнути переслідувань з боку польської влади, українські праці (у "Збірнику Львівської ставропігії", "Минуле і сучасне", в журналі "Стара Україна", "Записки чина св. Василя Великого", в газеті "Українське слово") підписував псевдонімом "В. Карпович". Підтримував жваві контакти з українськими вченими — Іваном Крип'якевичем, Миколою Голубцем. Опинившись без засобів існування, викинутий з помешкання разом з родиною, покінчив з життям у Львові, в готельній кімнаті, пострілом з пістоля 4 листопада 1930 р. Після чого багато вчених за ним шкодувало. І калялося — в некрологах.

Ширини його наукових зацікавлень вистачало для кількох напрямів досліджень. Для вірменознавства в нього були не лише наукові, але й особисті мотиви: дружина була галицькою вірменкою. Писати на вірменські теми почав 1910 р.: про виникнення вірменської колонії у Львові у 1270-1281 рр. (як він уважав) — в журналі "Na ziemi naszej". — 1910. — N 24. Пізніше описував дзвони XVII-XVIII ст. з львівського вірменського кафедрального собору, що стали жертвою австрійської реквізиції на потреби війни ("Gazeta Poranna". — 1915. — N 2618, 2619; також "Gazeta Kościelna". — 1917. — N 37; "Posłaniec św. Grzegorza" (далі PG). — 1927. — N 4); писав про вул. Вірменську в Замості ("Gazeta Kościelna" —

1917. — N 31; також PG — 1928. — N 10-11); про вірменські нагробні плити у Львові ("Wiadomości Konserwatorskie" (далі WK). — 1924. — N 1). Свої погляди про прихід вірмен до Львова виклав у журналі "Стара Україна". — 1924. — N 1; аналізував питання візантинізму у вірменській архітектурі на прикладі львівського вірменського кафедрального собору (WK. — 1925. — N 7). Львівський вірменський кафедральний собор став для його досліджень об'єктом "номер один". Він рішуче виступив проти вандалізму з реставрацією собору, що тягнулася майже двадцять років, від 1908 р. починаючи (WK. — 1925. — N 7). Трохи переступаючи свої компетенції охоронця археологічних пам'яток — що довело до дальших життєвих ускладнень, незважаючи на епохальність самого відкриття — перший обслуговував середньовічні розписи в кафедральному соборі, єдину того роду пам'ятку XIV-XV ст. у Львові ("Stowo Polskie". — 1925. — N 161, 163; на це відкриття дуже позитивно відгукнулася українська наука). Саме соборові він присвятив багато влучних спостережень в праці про архітектуру Львова (Zabytki monumentalnej architektury Lwowa. — 1928). Підготував — але не видав — двотомну монографію про собор. Кількома роками пізніше дослідження про цей собор видав інший, щасливіший і багатший польський мистецтвознавець.

1928 р. Б.Януш видав монографію про вірменські ломбардні банки у Львові, перший з яких було засновано 1640 р., а об'єднані в єдиний банк існували до 1939 р. (книжка "Mons rius" Ormian lwowskich. — 1928).

Його пошуки і дослідження пам'яток вірменської архітектури вийшли поза Львів. Він займався пам'ятками в Бережанах та Яз-

лівці (тепер Яблунівка Тернопільської обл.; див. монографію A. Czołowski, B. Janusz: Przeszłość i zabytki Województwa Tarnopolskiego. — Tarnopol, 1926).

Б.Януш був добрим організатором — та енергійно підштовхував інших до вірменознавчих зацікавлень і досліджень. В значній мірі завдяки йому у Львові виникла Архієпархіальна спілка вірменів, яка у червні 1927 р. почала видавати науково-популярний журнал "Poznaniec św. Grzegorza", пізніше "Gregoriana". На другому з'їзді польських консерваторів і музеєзнавців у Варшаві 1927 р. він виступив з проектом утворення у Львові Вірменського музею, вимагав по-науковому впорядкувати архів та бібліотеку Вірменського архієпископства. Вперто пропагував ідею Вірменського музею у своїх пізніших працях 1928, 1930 рр. Про це він говорив докладно також на V з'їзді делегатів Спілки музеїв Польщі у Кракові 1930 р.

Сам Б.Януш давав початок своїх вірменознавчих зацікавлень роками першої світової війни. Тоді він почав збирати спеціальну бібліотеку. Під кінець життя вона налічувала близько 600 томів, хоча чимало книжок з власної бібліотеки довелося двічі продавати в часи дуже великих злиднів. Після його смерті збірка потрапила до бібліотеки Архієпархіальної спілки вірменів. Почав складати бібліографію літератури про вірменів в Галичині та на Поділлі (близько 1 тис. назв), яку готував до видання. Врешті вивчив вірменську мову.

Як у багатьох вчених, нитка життя яких обірвалася трагічно і передчасно, після Б.Януша залишилися в рукописі важливі праці. Вже згадані: двотомне дослідження про Львівський кафедральний собор, бібліографія вірменознавчої літератури, а також нариси про вірменські типи у польській літературі, праця "З історії вірменознавства у Польщі". Почав готувати роботу про вірменську церкву в Луцьку. Ніщо з цих наукових праць ніколи не з'явилося друком.

Ярослав ДАШКЕВИЧ

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ

Стефанович, Антоні (1858–1929) — живописець, головний інспектор художньо-промислових шкіл Австро-Угорської імперії. Брав участь у живописному оздобленні Львівського оперного театру.

Стефанович, Каєтан (1886–1920) — художник, один з кращих майстрів львівської сецесії, викладач Художньо-промислової школи.

Стефанович, Самуїл Цирил (1755–1858) — вірменський архієпископ у Львові в 1832–1858 рр.

Тирович, Людвік (1861–1930) — скульптор, засновник каменярсько-будівельної фірми у Львові, що спеціалізувалася у різних формах обробки каменю.

Тирович, Людвік (1901–1958) — художник-графік, один з засновників групи художників-авангардистів "Артес", засновник "Спілки львівських художників-графіків", відомий педагог.

Тирович, Мар'ян (1901–1990) — історик, автор ряду праць з історії Галичини XIX ст. та біля чотирьох тисяч біограм визначних осіб Галичини.

Горосевич, Теодор (1789–1876) — вчений-фармацевт, першовідкривач мінеральних джерел Моршина, Трускавця, Немирова, Дрогобича, Великого Любена та ін., член декількох галицьких та іноземних наукових товариств.

Горосевич, Юзеф (1785–1869) — доктор медицини, засновник школи для дітей-сиріт, яка пізніше стала носити його ім'я.

Криптонім – “знавець вірменських справ”

В грудні 1996 року виповнюється 70 років відомому львівському вченому, професорові, доктору історичних наук, керівнику Львівського відділення Інституту української археології, члену багатьох наукових товариств Ярославу Романовичу Дашкевичу. Перераховуючи наукові титули ювіляра, не кожен здогадається, який важкий і драматичний життєвий шлях стоїть поза ними.

Народився майбутній вчений 13 грудня 1926 року в родині, яка вже своїм існуванням ніби визначила його приналежність до історичної науки, бо сама була часткою новітньої історії. А оскільки це була історія України, то і доля Ярослава увірвала в себе всі можливі страждання, через які проходила наша Батьківщина.

Батько – Роман Дашкевич, відомий суспільно-політичний діяч, адвокат, один з засновників спортивного товариства “Січ”. З початком І світової війни значна частина членів товариства разом з своїм керівником пішла до лав Українських Січових Стрільців. У 1917 році він разом з Є. Коновальцем організує корпус Січових Стрільців у Києві, командує Гарматною Бригадою, отримує звання генерал-лейтенанта армії УНР. Поразка визвольних змагань привела його на еміграцію, звідки потім повернувся до Львова і знову почав відновлювати січовий рух, а після заборони його поляками, реорганізував у спортивне товариство “Луг”.

Мати – Олена Степанів – легенда УСС-ів та УГА, хорунжа і четар, географ, педагог.

Ще до війни перетнулися їх стежки в студентському русі.

Атмосфера родинного дому сприяла всебічному розвитку юнака. Високий патріотизм, повага до праці – особливо систематичної, наукової – не чужою була й література, мемуаристика. Мати видала цікаві спомины “Напередодні великих подій”, батько редагував молодіжні спортивні видання, готував книгу про артилерію армії УНР.

Та все змінила нова війна. 22 вересня 1939 р. Червона Армія вступила у Львів. В той же день батько подався на нову еміграцію. У нього ілюзії щодо нових властей не було жодних. Мати з малолітнім сином вирішила залишитися. Цей період “перших сов’єтів” пройшов для сім’ї відносно благополучно, і мабуть це й визначило рішення 1944 року – теж залишитися.

В цьому ж 1944 році Ярослав закінчує гімназію у Львові і для дальшого навчання обирає Медичні фахові курси, як за окупації звався Львівський медінститут. При гітлерівцях про навчання гуманітарне думати було нічого.

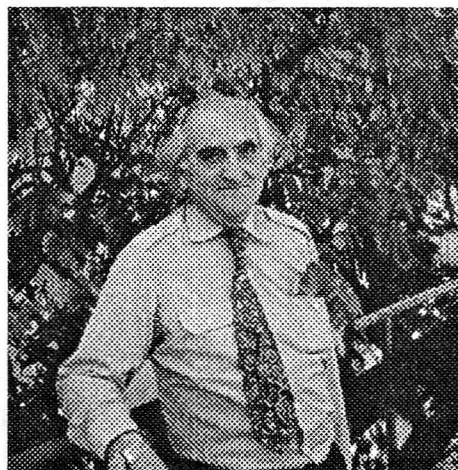
Нові політичні зміни здавалось сприяли можливості реалізувати те, до чого найбільше лежало серце – праця з книжками, історичні дослідження. Юнак стає бібліотекарем. Спочатку – в рукописному відділі. Можливо тут і сформувався характер майбутнього археографа, інтерес до оригінальних документів. Далі – робота в Кабінеті Ів. Франка, посада в.о. завідувачого бібліографічним відділом ЛНБ АН УРСР. Одночасно – навчання у Львівському державному університеті ім. Ів. Франка. Тоді ж виходить перша праця молодого дослідника. І за цим першим титулом – “Словник псевдонімів, криптонімів, криптограм” – весь майбутній вчений. Коли багато хто тихенько сховався в тінь і старався

в кращому випадку знайти “аполітичну” нішу в науці, Ярослав Дашкевич розшифровує персоналії української літератури і публіцистики. А серед них багато таких про котрих і знати було не можна, не те що публікувати щось.

Мабуть відповідні органи завважили цей інтерес, та й родина... Маму спочатку висилають у “наукове заслання” до Києва, а потім на острові “Гулагу”. Прийшли й за сином. В кабінеті директора бібліотеки два озброєні енкаведисти арештували його і кращою, через задні двері відправили в сумнозвісну тюрму на Лоцького. Суду не було. “Особое совещание” його не потребувало. Рішення замість вироку – 10 років виправно-трудова таборів.

Почався звичайний для тих часів шлях політ’язня: тюрми у Львові та Золочеві, пересилки в Києві, Харкові, Петропавлівську, Карабаху, “Песочлаг”, “Карлаг”, знову “Песочлаг” і знову... Там, у тюрмах і таборах, чи відчував себе вишим перед Україною, чи сумнівався у вибраному шляху? Чи не було спокуси покаятися, адже пропозицій, мабуть, вистачало.

Відповідь знаходимо в наступних роках. Звільнений у 1956 році з ув’язнення, він знову не шукає “ніші”, повертається до

історичної науки. Публікації тих років відображають положення дослідника. Планові роботи в Інституті суспільних наук УРСР – тематика комуністичного революційного руху, бібліографія лівої преси. А серед них рецензії на історичну прозу, дослідження архівних матеріалів з історії вірмен на Україні. Як можна назвати вірменознавство “нішею”, адже за ним – титанічна праця, пов’язана з вивченням східних мов і утвердження себе в науковому середовищі Вірменії, де своїх фахівців вистачало, а, зрештою, і в цій темі “підводного каміня” не бракувало.

У 1962 році у Єревані виходить монографія “Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков”, яка стала основою для захисту кандидатської дисертації. З цього часу вірменська тема займає постійне місце в дослідженнях вченого. Ця газетна стаття не ставить собі за мету дати аналіз доробку Ярослава Дашкевича. Зацікавлених відсилаємо до біобібліографічного довідника “Ярослав Романович Дашкевич”, а тут лише скажемо, що чимало праць присвячено Львову, львівській вірменській колонії, визначним вірменам в Україні та Польщі. Поруч – безліч рецензій. Здасть-

ся, нема жодної поважної публікації, яка б пройшла повз увагу дослідника. А характер, принциповість вченого відомі. І не кожному по душі незалежна думка. І як наслідок – безробіття. Не можна уже посадити – то звільнено за скороченням штатів, за “відсутністю наукових кваліфікацій” (кандидат наук з 235 науковими публікаціями!), за порушення трудової дисципліни...

21 рік вимушеного безробіття, і жодного з них – без десятків публікацій, не тільки в СРСР (тут часто під псевдонімом) а й за кордоном – польською, німецькою, французькою, англійською, не кажучи вже про вірменську, – статті у Вірменській радянській енциклопедії.

Закордонні кореспонденти часто не наважувались безпосередньо згадувати ім’я Ярослава Дашкевича. І тоді в листах появлялись запитання про “нашого знавця вірменських справ”. Найважніша конспірація була виправданою. Адже поруч з науковою діяльністю Ярослав Дашкевич займався і іншим. Сьогодні про це можна прочитати у недавно виданій книзі “Львів. Історичні нариси”: ... “Вісник” і його редактор згуртували навколо себе непересічних людей, які ризикуючи свободою, забезпечували збір матеріалу, його передрук та поширення готового журналу. Серед них – Олена Антонів, Людмила Шереметьєва, Алена Пашко, Стефанія Гулик та інші. У підготовці перших випусків брав участь Валентин Мороз. Списки політ’язнів допомагали складати Юрій Шухевич. До Києва “Вісник” відвозив Ярослав Дашкевич і передавав Зиновію Франко”.

Компетентні органи тільки чекали приводу щоб втрутитися.

“Скоординовану акцію ізоляції активних діячів опозиції було здійснено 12 січня 1972 року. Поодинокі арешти відбувались ще протягом наступних двох днів. Об’єктом переслідування була інтелігенція Києва, Львова та Івано-Франківщини. Зокрема, у Львові до слідчої в’язниці КДБ потрапили В’ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Ірина Калинець, Михайло Осадчий та художник Стефанія Шабатура. Затримали також колишнього політ’язня, історика Ярослава Дашкевича, ім’я якого входить до списку заборонених для публікування. Його невдовзі випустили, але вилучених книжок не віддали”.

Звідси ще одна особливість згаданого бібліографічного довідника. Деякі титули позначено “зірочкою”. Це ті, які так і не побачили світу. Звільнених з роботи не друкують.

Але всьому приходить кінець. Проголошення незалежної України відкрило нам ще одну грань таланту вченого – публіцистику. Десятки, сотні статей краєзнавчих, політологічних, політичних; забуті і заборонені імена, військова історія України. Прийшло і міжнародне відкрите визнання. Захищена докторська дисертація. І все ж вчений не заспокоюється – нові видавничі проекти, нові теми досліджень, адже в історії України ще так мало зроблено. Є й учні. Ярослав Дашкевич – професор Львівського державного університету ім. І. Франка.

І хоч банально це звучить, але дійсно важко вгадати вік цього високого енергійного чоловіка. Лише сивина нагадує нам про літа, віддані улюбленим справам.

З роси й води Вам, дорогий Ярославе Романовичу.

Олександр ШИШКА

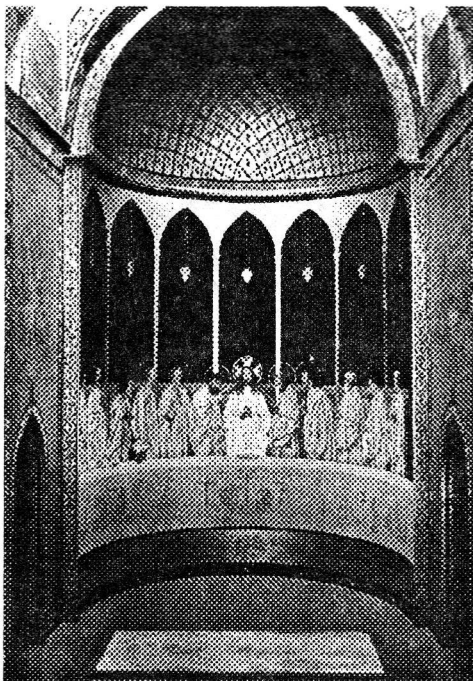
Ян Генрик Розен

Біографія Яна Генрика Розена (1891, Варшава – 1982, Арлінгтон, США) відома нам тільки у загальних рисах. Народився він у сім'ї художника-баталіста Яна Розена (старшого), і батько став його першим вчителем рисунку та малярства. Потім вчився у Швейцарії та Мюнхені, а з 1914 року – у Парижі, де його застала перша світова війна. Ян Генрик Розен вступає до лав французької армії, а пізніше переходить до польського легіону генерала Галлера; після війни – чотири роки перебував на дипломатичній службі на посаді військового радника.

На початку 20-х років він раптово покидає військову та дипломатичну кар'єру і віддає себе малярству. Непересічний талант художника привернув до нього увагу вищих достойників вірменської церкви у Львові, які розпочинали реставрацію та реконструкцію храму. Розен отримує замовлення на розпис стін собору. З самовпевненістю молодості та вірою у власні сили він береться за цю величезну роботу, яку завершує у 1927 р.

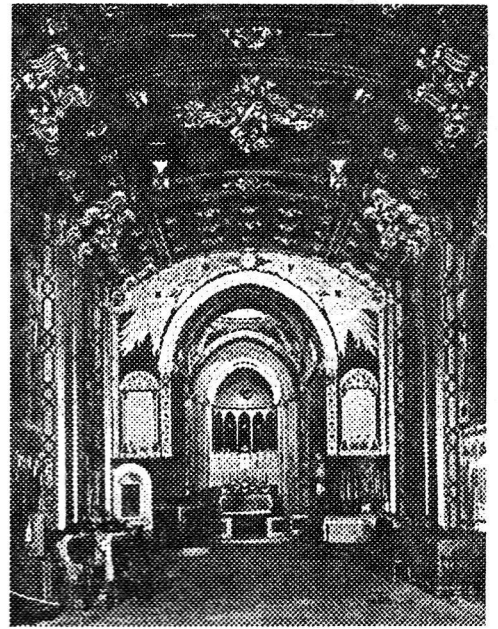
Реалізуючи свій проект розписів інтер'єру собору та вітражів, Ян Генрик Розен пішов шляхом синтезу вірмено-візантійської традиції з західноєвропейськими тенденціями модерного мистецтва у

формі поєднання експресивних засобів виразу з пізньосецесійною стилізацією. Особливо вдалися художнику, на думку сучасників, “Тайна вечера”, “Розп'яття” та “Поховання св. Оділона”. Представники вірменської громади були зворушені, адже в постах численних вірменських та католицьких святих можна було впізнати портретні зображення відомих осіб. Наприклад, Фома Аквінський рисами обличчя сильно нагадував організатора та натхненника розбудови Вірменського собору архієпископа Юзефа Теодоровича,

себе Розен спортретував в образі св. Яна Непомуцена, а серед людського тлуму можна було впізнати обличчя Яна Матейки. Слід визнати, що зважитися на таке сучасне оздоблення інтер'єру собору XIV ст. зміг би не кожний. Наскільки це було виправдано – з точки зору збереження автентичності пам'ятки – служить темою для дискусій і у наші дні. Але, у будь-якому випадку, сміливість молодого художника відразу принесла йому визнання.

Львівська преса відгукнулася низкою позитивних рецензій. І навіть негативні відгуки працювали

на користь Розена. Він стає популярною постаттю у Львові: отримує замовлення на поліхромні розписи в костелі Стрітіння монастиря кармеліток у Львові, папського палацу в Гандольфо, а також посаду професора рисунку та декоративного живопису і пізніше – завідувача відповідної кафедри на загальноосвітньому факультеті Львівської політехніки.

У 1933 р. після ліквідації факультету Розен робить черговий кульбіт і... опиняється в католицькому університеті у Вашингтоні, де отримує посаду викладача сакрального мистецтва. Тут, в Америці, він проживе ще майже півстоліття найбільш плідного періоду свого життя, виконає величезні мозаїки у кафедральному соборі в Сент-Луїсі, поліхромні розписи у соборі Сент-Метью та в єпископському соборі у Вашингтоні, а також культових спорудах в Сан-Франціско, Голлівуда, Піттсбурга, Буффало та інших міст.

І все ж перша велика творча робота Яна Генрика Розена, яка стала початком його світового визнання, була виконана художником саме у Львові. І як шкода, що ми не можемо побачити фрески та вітражі Розена з Вірменського собору в оригіналі. Ми навіть не знаємо, що від них збереглося при теперішньому стані церкви...

Галина ГЛЕМБОЦЬКА

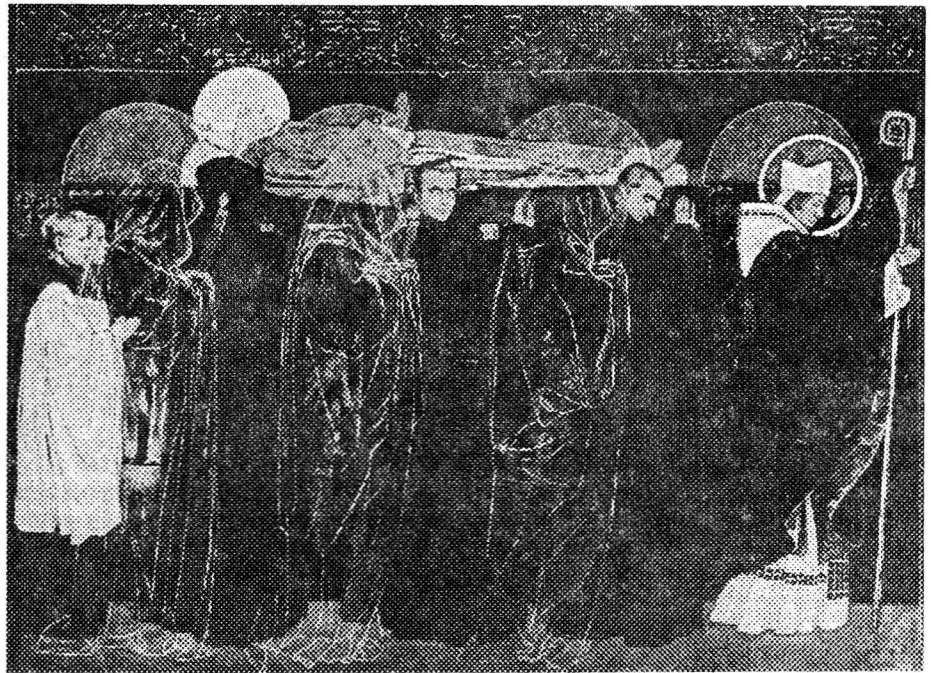

ВІКОНЦЕ У ЗАМКНЕНИЙ СВІТ

Серед численних львівських півтунів немає ні одного, який не згадував би про Вірменський собор. Та все, що про нього пишуть зводиться до характеристики апсиди, східного та південного двориків, статуї св. Христофора. Лише у фотопутівнику Р. Липки "Ансамбль вулиці Вірменської" розповідається дещо про інтер'єр храму, згадуються стилізовані розписи Я. Розена.

Після насильницького закриття собору і перетворення його на запасник Музею українського мистецтва, все багатство його внутрішнього оздоблення стало недоступним для львів'ян. І все ж для найбільш наполегливих і впертих можна відкрити маленьке "віконце" і зазирнути всередину.

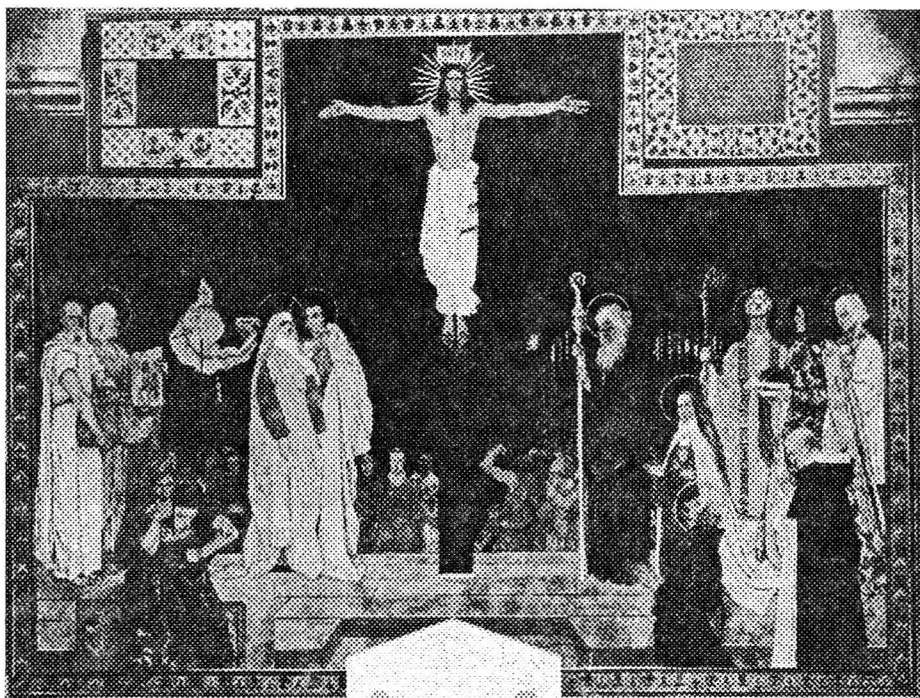
У 1930 році львівський фотограф Людовик Вележинський видав

власним накладом альбом чорнобілих фотографій під назвою "Malowidła ścienne Jana Henryka Rozena w katedrze ormiańskiej we Lwowie". Двадцять п'ять фотографій супроводжуються пояснюючим текстом Ігнація Дрекслера – відомого львівського архітектора того часу, автора плану "Великого Львова". Серед світлин декілька показують загальний вид собору – зовні і всередині, – але найбільше враження роблять репродукції розписів.

"Треба врахувати, що як апсида, так і головна нава мають зовсім недостатнє освітлення через малі глибоко посаджені вікна і оскільки вони ще й не регулярно розташовані, а стіни поділені на асиметричні і невеликі за розміром частини, то використання їх для художньої композиції здавалося неможливим. І тим більше – під монументальній розпис..." – пише І. Дрекслер. "Різноманітність композиційних форм, висока техніка рисунку в поєднанні з чудовою колористикою, оригінальність кожного образу як цілості і надзвичайна досконалість у деталях справляють враження, що розписи створюють не тільки потужний комплекс ліній і колориту, настрою і змісту, але одночасно кожен образ чарує і захоплює глядача багатством і красою прекрасних подробиць."

Ілюструючи статті цього випуску "Галицької брами" роботами Л. Вележинського, хочемо нагадати не тільки шанувальникам мистецтва, але й високим посадовим особам, що створене людиною для людей повинно бути доступне усім, а в храмі повинен бути храм.

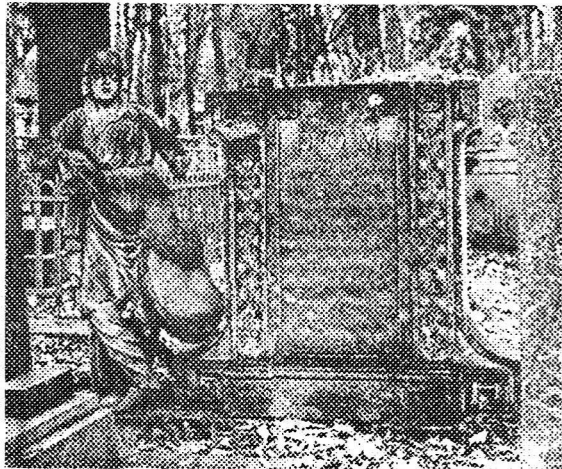

ВІРМЕНСЬКИЙ НАДГРОБОК НА ПИЧАКІВСЬКОМУ ЦВІНТАРІ

Цей надгробний пам'ятник тривалий час не входив до списку художніх творів, що вважаються мистецькими пам'ятками. Не знайшлося для нього й хоча б кількох рядків у відомій монографії Ст. Ніцеї "Cmentarz Łyczakowski we Lwowie" (1989). Правда, польський історик міг і не бачити надгробної стели — на поч. 80-х рр. вона лежала просто на землі. Однак дивно, чому його не зацікавила скульптура, про яку ще у 1890 р. перший дослідник Личаківського некрополя Вл. Цесельський (Ciesielski) писав як про "визначний твір з огляду на характер рисунку і різьби".

Саме як до визначного твору поставились до пам'ятника шанувальники давнини наприкінці 1980-х — організатори першої офіційно зареєстрованої напівнезалежної від органів влади історико-культурної організації "Товариство Лева". У 1988 р. стелу було піднято, а скульптуру встановлено поруч — тільки не справа від стели, як описує Цесельський, а зліва. Тому загальна композиція виглядає тепер розірваною, а скульптура втрачає тверду опору. На фундаменті стоїть дата "1988", саме вона наштовхнула автора статті на думку про участь "Товариства Лева" у реанімації надгробка.

Пам'ятник Розалії Вартанович розміщений у глибині поля N 6, у кількох десятках кроків від алеї (напряму від відомого надгробка Ю. Шрангнер робо-

ти Гартмана Вітвера). Прямокутна вертикальна стела оздоблена рослинним орнаментом: видовжені стрічки трилисників фланкують заглиблення з меморіальним написом. Вгорі і знизу по краях стели — фігурні підпорки, прикрашені меандром — декоративним елементом, властивим для стилю ампір. Колись плиту увінчував фронтон, у тимпані якого було рельєфне зображення черепа.

Виритований у центрі плити напис свідчить про поховання тут дівчини з відомої у Львові вірменської родини Вартановичів: "DOM / Rozaly Panno zmarłej / Dnia 10 7 bris 1799 Roku / Ukochanej córki / Naystarszej / Wartanowiczów / z którą na świecie cieszyli się / lat 17 y miesiący 4 / Wyrok najwyższego Pana Boga przeniosł ją / do wieczności". Згідно з датою на стелі (1799 — рік поховання) плиту повинні були виготовити дещо пізніше — бл. 1800 р. Ця дата може бути умовно прийнятою і щодо виконання скульптури, яка становить найбільший інтерес з огляду на

художню вартість пам'ятки. Жіноча фігура (вис. — 170 см.) представлена у складній позі, у динаміці руху, підсиленому плавними хвилястими заломами драперії. Специфічний одяг — шаровари, широкий плащ з рантухом — відрізняє скульптуру від інших робіт доби класицизму. Тут скоріше можна говорити про традиції пізнього барокко. Правою рукою жінка притискає до пояса пакунок, ліва (тепер відбита) була сперта на неправильний овал щита, фрагменти якого вгадуються у частково знищеній правій частині скульптури.

Вл. Цесельський називав твір "Фігурою подорожньої". Однак, описуючи його, він зовсім не підкреслював східних рис обличчя жінки, в яких вгадується тип вірменки. Припущення про те, що фігура представляє монахиню ордену бенедиктинок — т. зв. *Venedyktynek w staniatkach* — сумнівне. Однак варто згадати, що орден вірменських бенедиктинок був єдиним вірмено-католицьким орденом у Львові. Не виключено, що скульптор був пов'язаний з вірменською церквою — про це свідчить сакральний дух, що пронизує його роботу і явно вірменський тип моделюваної.

На цвинтарі немає прямих аналогів цього твору. Одинока жіноча скульптура (вис. 80 см.), розташована двадцятьма метрами вище, дещо нагадує дану роботу, однак вона значно слабша щодо художнього виконання.

Ігор СЬОМОЧКІН

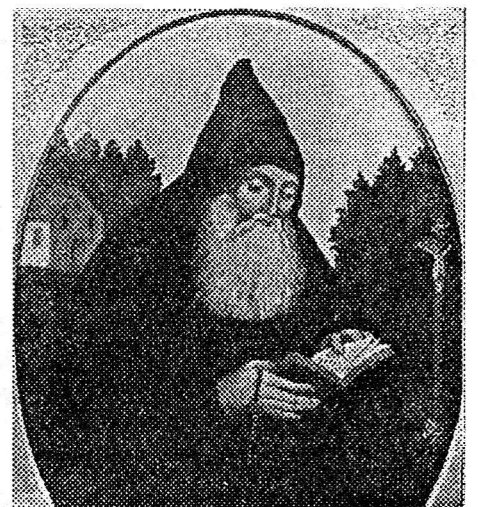
Про долю Вірменського музею

Ідея створення музею при Львівській вірменській Архідієцезії виникла після відкриття у Львові в 1932 році першої в історії діаспори виставки вірменських культурних цінностей, що знайшла дуже жвавий відгук у вірменській пресі всього світу.

Музей ще знаходився у стадії формування, коли розпочалась друга світова війна. Під час війни якась частина його експонатів була вивезена за кордон, частина — безслідно втрачена. Більшість речей після скасування музею у післявоєнні роки була передана Львівському історичному музею.

Пізніше, у 60-70-ті роки, в зв'язку з переформуванням львівських музейних збірок і створенням нових музеїв, більшість живописних творів опинилася у фондах Львівської картинної галереї та Львівського музею історії релігії, а частина речей, в основному тих, що мають історичне значення, залишилася в історичному музеї.

Не дивлячись на драматичну, але типову для свого часу долю Вірменського музею, ми маємо зараз досить непогане уявлення про його збірку. Більшість її складала речі зі скарбниці Вірменського собору у Львові, куди потрапляли різні культурні предмети, що виходили з ужитку, ікони, картини історичного та релігійного змісту, які колись, як правило, дарувалися церкві, а в 30-ті роки збиралися для музею по різних вірменських парафіях Галичини. Серед живописних творів значне місце посідають портрети вірменських духовних осіб, серед яких — галерея портретів вірменських архієпископів, що почала створюватися у 1801-1802 роках за ініціативою архієпископа Яна Якуба Симоновича (1740-1816). Нині вони знаходяться у Львівській картинній галереї. У 30-ті роки ХХ століття львівський художник Фелікс Вигживальський на замовлення Вірменської курії робить копії з цих портретів, більшість з яких нині зберігаються у фондах Львівського історичного музею.

Святий Антоній Пустельник. XVII ст.
З колекції колишнього Вірменського музею

Галина ГЛЕМБОЦЬКА

Плоди горіхового дерева у Львові

Мой древний народ, мой мудрый народ,
С ореховым деревом ты сравним.
Так мало земли под стволом твоим
И так распростерты руки ветвей,
Что падали век за веком вдали
Плоды, вскормленные кровью твоей,
На пыльные тропы чужой земли...

Сильва Капутикян

Складним і нелегким було життя вірменського народу на протязі всієї його історії. Але особливо важко доводилось вигнанцям, що тинялись по всьому світу з надією знайти для себе шматочок землі.

Волею долі вірмени опинились і на західних землях України. Мабуть зустріч їх з українцями була дружньою і мирною, бо сприйняті вони були як мудрі брати-християни. Плідною виявилась українська земля для вірмен. Вірменська община була потужним громадським утворенням у Львові, і в різний час відіграла вона важливу роль у ремеслі, торгівлі, будівництві і архітектурі, поширенні зв'язків з іншими містами, країнами і народами.

Вірменська самобутність не зникла навіть після того, як у XVII столітті вірменська церква прийняла унію з Римом і виникла загроза асиміляції з поляками, що частково і відбулось. Але офіційно, вірменська община Львова припинила своє існування в 1946 році після сумнозвісного Львівського собору. Почались репресії духовенства, вірменська церква була закрита, ліквідовані школи і припинена будь-яка діяльність громади.

У приміщення храму занесли художні скарби з ліквідованих на той час греко-католицьких церков, а також знамениту колекцію ікон зі збірки Андрея Шептицького і закрили їх від людей і денного світла ніби в довільне ув'язнення. Це і визначило на багато десятиліть дальшу долю вірменського храму.

...Минуло 50 років з того часу. Холодний листопадовий день 1996-го. В повітрі пахне зимою. У подвір'ї вірменської церкви зібралась купка вірмен. Хрестини. Хрестять чотирьохлітнього Давида.

Це свято — велика радість для батьків, родичів і друзів цієї вірменської родини. Хрещення для вірмен у вірменській церкві це свято подвійне: віднині Давид — християнин, і віднині він вірменин. Адже з давніх-давен для вірмен "вірменин" і "християнин" були невід'ємними синонімами.

Проте хрестини відбуваються не в самій церкві, як мало би бути, а в маленькій капличці під дзвіницею, яку два роки тому великодушно дозволила відкрити місцева влада, за що їм глибокий уклін і велика подяка. Як можна здогадатись, не тільки ці хрестини, але й усі церковні празники і визначні дати відзначаються там же, або просто під відкритим небом подвір'я вірменської церкви. Нам вірменам це стало навіть звичним, адже вісім років минуло, як ми отримали ключі від воріт цього подвір'я. І з цього часу, у будь-яку погоду, літом і зимою, доводилось стояти по 2-3 години недільної служби; чоловіки — без шапок, бо так прийнято, такі канони.

Проте, треба сказати, що життя продовжується, і більша частина його у нас проходить поза церквою. На жаль, вірменське громадське життя може відбуватись хіба що в тісному колі сім'ї, бо по цей день у Львові не знайшлося якихось 100, чи навіть 50 квадратних метрів, де б вірмени могли проводити свої заходи.

Діти, підростаючи, не мають можливості отримати елементарної вірменської освіти, нема хоча б однієї вірменської школи в місті, а про кафедру у Львівському університеті, яка існувала до 1939 року, і мріяти не доводиться. Офіційно 1,5 тисячі вірмен, що проживають у Львові, а неофіційно — щонайменше вдвічі більше — позбавлені доступу до національної культури, нема відповідних закладів: ні театру, ні виставок, ні концертів, ні творчих вечорів; без догляду і турботи доживають свій вік старожили, нема можливості організувати для дітей літній або зимовий табір, нема бібліотеки, древні вірменські рукописи розкидані по різних архівних і бібліотечних фондах.

У 1988 році утворились нові громадські об'єднання, національні товариства, одним з завдань яких був розвал існуючого режиму через пробудження національної самосвідомості народу. Взаємопідтримка і дружба цих товариств привели до перемоги у цій боротьбі.

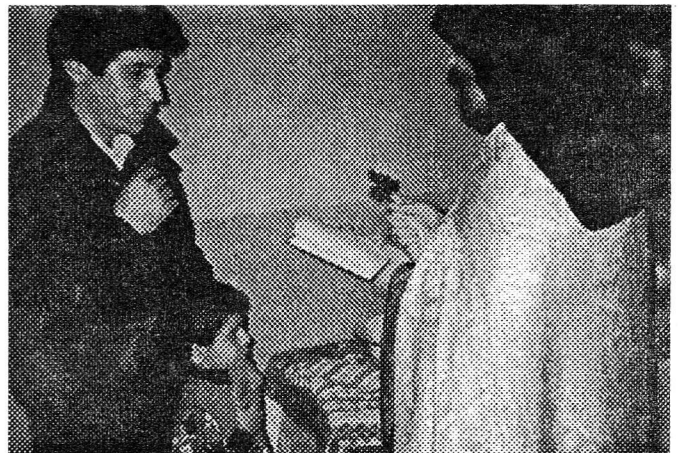
Одна з найбільш яскравих сторінок діяльності відродженої вірменської громади пов'язана з спробою повернення вірменського собору. Громада звернулася до Католикоса Усіх Вірмен з проханням надіслати до Львова духовних наставників для храму, який нова влада обіцяла відкрити у 1992 році.

Прохання наше було задовільнене, і патріарх всіх вірмен Вазген I пообіцяв зі своєї сторони профінансувати реставрацію і ремонт церкви, скерував спеціалістів для ознайомлення з її нинішнім станом і складання кошторису. Наступним кроком міг би бути початок конкретних робіт. Проте... Церква і по цей день закрита.

Дискредитація ідеї вірменського національного відродження у Львові, пов'язана з вищесказаним, привела до розчарування багатьох, а економічні труднощі тільки підсилили ці настрої і привели до зникнення залишків романтизму в людях, які найбільш послідовно відстоювали ідею відродження культурного життя вірмен на Західній Україні.

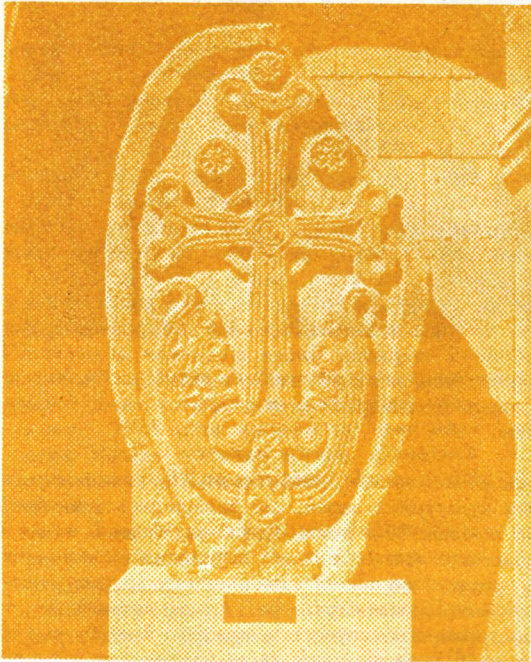
Що ж чекає нас в найближчому майбутньому? Чи продовжиться процес вимивання культурних зерен, що залишилися у вірмен? Якщо обіцяна на початок 90-х років підтримка місцевої влади і далі не буде здійснюватися, то пошуки вирішення економічних проблем можуть привести до повної, щонайменш у другому поколінні, асиміляції вірмен шляхом перетворення їх на космополітів — людей без свого історичного минулого, а можливо й майбутнього, або для тих, хто найбільше відстоює свою національну ідентичність — пошуку інших місць, де вони могли б самореалізуватися.

Каріне МКРТЧЯН

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ: ТИСЯЧОЛІТНІЙ ШЛЯХ

(Закінчення. Поч. на стор. 3)

Однак XVII століття ніби накреслило межу національно-культурного процвітання вірменських громад на землях всієї Речі Посполитої. Після утвердження унії асиміляція вже йшла нестримно і невідворотно. Протягом XVII і XVIII століть розширювалося коло вихідців з вірменської громади — письменників, художників, вчених, громадських діячів, котрі орієнтувалися на польську громадськість, — Каспар Бутахович, Ян Яськевич, Бартоломей Зіморевич, Юзеф Мінасевич та багато інших.

Австрійська влада ліквідувала самоврядування вірменської громади, і це стало останнім кроком до майже повної асиміляції вірмен на землях Галичини і, зокрема, у Львові. Лише "вірменсько-католицький" обряд зберіг у деяких церковних відправах рідну мову. Однак, злившись політично та культурно з польським оточенням, все ж вірмени не забували прадавніх коренів. Патріотизм до "польщизни" вірменські письменники, вчені, громадські діячі поєднували з інтересом до своєї національної історії та генеалогії, а також із загальнолюдськими вимірами і цінностями, характерними для цієї епохи.

Такі провідні історико-культурні вектори були притаманні вірменській громаді Львова, яка проіснувала до 1939 року. Доля її остаточно ще не з'ясована. За твердженням Єви Гжибовської, колишньої львів'янки-єврейки, яка у 1939 році прийняла християнство у Вірменському соборі, останній вірмено-католицький архієпископ Августинович у 1940 році був депортований до Сибіру (разом з багатьма львів'янами — українцями, поляками, євреями). Після другої світової війни майже всі виходці з львівської вірменської громади переселилися до Польщі. А Вірменський собор — пам'ятку XIV століття — радянська влада призначила під сховище старовинних шедеврів українського іконопису. Так "надійно" були заховані від людського ока під замком і кинуті на руйнування священні пам'ятки духовного багатства двох народів, яких історична доля звела тисячу років тому на одній землі. І навіть після відродження вірменської громади у 1989 році дотепер собор не відкрито: не вистачає коштів на реставрацію ікон і собору. Вірменська громада Львова все ще чекає свого часу, коли двері її рідної святині відчиняться для її повноцінного духовного життя.

Надія БАНЧИК

ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ ВІРМЕНИ У ЛЬВОВІ

Горосович, Миколай (1605–1681) — перший вірменський архієпископ уніатського обряду у Львові в 1627–1681 рр., ініціатор унії з римокатолицькою церквою.

Тулгіранці, Гарабед — вірменський архієпископ у Львові в 1606–1607 рр.

Туманович, Якуб Валеріан (1713–1798) — вірменський архієпископ у Львові в 1783–1798 рр.

Фарухович, Христофор (перша пол. XVIII ст.) — переписувач, ілюмінатор книг, хранитель реліквій Вірменського собору, автор рукопису його історії.

Хачатур Іловеці — вірменський архієпископ у Львові в 1461–1481 рр.

Шимонович, Григорій Міхал (1799–1875) — вірменський архієпископ у Львові в 1858–1875 рр.

Шимонович (Бендонський), Шимон (1558–1629) — видатний поет доби Відродження, гуманіст.

Шимонович, Юрій (біля 1660–1711) — придворний маляр Яна III Собеського, родом зі Львова.

Юзефович, Олександр Якуб (XVII ст.) — доктор філософії та медицини, радник м. Львова, бургомістр.

Юзефович, Ян Томаш (пом. 1728 р.) — канонік, автор ряду творів з історії Південної та Західної Русі, в тому числі "Хроніки міста Львова".

Якубович, Мурат (пом. 1612 р.) — власник відомих далеко за межами Галичини мануфактур по виробленню сап'янів та кордебанів у Львові та Замості.

Ян I Насредіян — вірменський архієпископ у Львові в 1380–1415 рр.

Ян II Сековці — вірменський архієпископ у Львові в 1598–1602 рр.

Яськевич, Юзеф (1719–1794) — секретар короля Станіслава Августа Понятовського, радник магістрату та бургомістр Львова.

Яськевич, Ян Домінік Пітр (1754–1809) — львівський вірменин, професор хімії та природознавства, засновник одного з перших в Європі ботанічних садів (м. Краків).

Антоні Стефанович.
Автопортрет

"Центр Європи" сьогодні видає книги з історії Галичини, буклети "Архітектурні пам'ятки Львова", мистецтвознавчу літературу, каталоги виставок, путівники. Друк чорно-білий та кольоровий.

"Галицька брама" — незалежна газета. Друкується українською мовою. Розповсюджується вродзріб.

Засновник —
видавництво "Центр Європи".

Редакційна Рада:

Ярослав Ісаєвич — директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, історик.

Лариса Крушельницька — директор ЛНБ ім. Стефаніка, археолог

Орест Мацюк — директор Центрального державного історичного архіву України у Львові, архівознавець.

Іван Могитич — директор інституту "Украхідпроект-реставрація", архітектор.

Андрій Рудницький — зав. кафедрою Львівської політехніки, архітектор.

Сергій Фрухт — видавець.

Головний редактор —
Олександр Шишка,
Технічний редактор —
Ігор Сьомочкін
Відповідальна за випуск —
Галина Глембоцька

© "Центр Європи"
Редакція не завжди поділяє
погляди автора. Відповідальність
за достовірність
поданих матеріалів несуть
автори публікацій

Адреса редакції:
290000, Львів,
вул. Костюшка, 18
кімната 307 (3 поверх)
Для листів:
290007, Львів-7,
а/с. 1204
Тел.: 72-35-66

Реєстраційне свідоцтво
серія ЛВ № 175
від 16 серпня 1994 р.

Віддруковано у Львівській
обласній книжковій друкарні
Набір і верстка —
комп'ютерний центр
видавництва "Центр Європи"

Друк офсетний. Обсяг 1 арк.
Тираж 5000
Зам. 73 Ч.

Галина ГЛЕМБОЦЬКА, Надія БАНЧИК